

თურქიზმის, „დიდი თურანისა“ და ჯაღიღიზმის ისტორიულ-პოლიტიკური ანალიზი

ანალიზი ჩაჩხიანი

შესავალი

ცნობილი ფაქტია – სხვადასხვა მიზეზის გამო, პოლიტიკოსები, პოლიტოლოგები და ისტორიკოსები „თურქიზმის“ იდეოლოგიასა და „დიდი თურანის“ ცნებაში განსხვავებულ აზრს დებენ – მკვეთრად ნეგატიურიდან დაწყებული, აპოლოგეტური აღმადგენით დამთავრებული. საკითხი კი მართლაც მეტად საინტერესო, მრავალმხრივი და წინააღმდეგობრივი მოსაზრებებითაა აღსავსე, რაც გარკვეული სიცხადის შეტანას საჭიროებს. მისი ნათლად წარმოჩენისათვის ისტორიულ ჭრილში უნდა განვიხილოთ ამ საზოგადოებრივ-პოლიტიკური ფენომენის გენეზისი, რომელიც ორგანულადაა დაკავშირებული ოსმალეთის იმპერიის ისტორიასთან. დაკავშირებული, და არა გაიგივებული.

ისტორიულად ოსმალური სამხედრო პროპაგანდის იდეოლოგიურ საფუძვლებს ოთხი ძირითადი მიმდინარეობა განსაზღვრავდა – ოსმანიზმი, ისლამიზმი, ვესტერნიზმი, და XX საუკუნის დასაწყისიდან, ახლადჩასახული პანთურქიზმი. 1912-1913 წლების ბალკანურ ომებში მარცხმა პანთურქიზმის შემდგომ განვითარებას შეუწყო ხელი. ისლამიზმი საერთო ისლამური სახელმწიფოს – მსოფლიო სასულთნოსა და სახალიფოს შექმნას ლაღადებდა ყველა მუსულმანისათვის. პანთურქიზმი კი, თურქული მოდემის ხალხების აღორძინებაზე მუშაობდა. მოგვიანებით პანთურქიზმისაგან კიდევ ერთი მიმდინარეობა – პანთურანიზმი წარმოიშვა, საოცნებო დიდი თურანის შექმნის იდეოლოგია. ცენტრალური აზიის სივრცეში კი, პანთურქიზმმა კიდევ ერთი განშტოება – ჩალათაიზმი შვა. ცნობილი თურქი საზოგადო მოღვაწე და თურქული ნაციონალისტური იდეოლოგიის ერთ-ერთი ფუძემდებელი, მეჰმედ ზია გოკალპი (Mehmed Ziya Gökalp) (1876-1924), თავის ფილოსოფიაში სამ ძირითად მიმართულებას გამოყოფდა – ვესტერნიზმს, ისლამიზმს და თურქიზმს: „ჩვენს ქვეყანაში აზრების სამი მიმდინარეობა არსებობს. თუ ისტორიას მივმართავთ, მაშინ დავინახავთ, რომ თავდაპირველად ჩვენმა იდეოლოგებმა მოღერნიზაციის აუცილებლობა გააცნობიერეს, რომელიც სათავეს სელიმ III-ის პერიოდიდან იღებს. ამას სხვა იდეები მოჰყვა, რომლებიც ისლამიზაციამ იყვნენ დაფუძნებულნი. სულ ახლახან კი იდეათა ძიების მესამე მიმდინარეობა გაჩნდა – თურქიზმი“ (Gokalp 1959)...

რატომღაც მიღებულია აზრი, რომ „თურქიზმის“ იდეოლოგიასა და „დიდი თურანის“ სახელმწიფოებრივ-პოლიტიკურ პროექტს, რომელიც XIX საუკუნის ბოლოს გაჩნდა, თურქული წარმომავლობა, თურქული ფესვები აქვს. მაგრამ ეს მოსაზრება მცდარია, იგი სიმართლეს არ შეესაბამება. „თურქიზმი“, „დიდი თურანის“ კონცეფცია და „პანთურანიზმი“, როგორც იდეოლოგია, ასევე

მოდერნიზებული ისლამის ცნება და ჯადიდიზმი¹ სულ სხვა სივრცესა და რეალობაში, სულ სხვა პოლიტიკურ ვითარებასა და გარემოში, კერძოდ, რუსეთის ცარისტულ იმპერიაში ჩაისახა.

თურქიზმის სათავეებთან

თურქიზმის იდეის ფორმირება პირდაპირაა დაკავშირებული ოსმალურ და რუსულ იმპერიებში მცხოვრები თურქული მოდემის ხალხების ბედთან. ფაქტია, რომ დაწყებული XIX საუკუნის ბოლოდან, ოსმალთა იმპერიის კრიზისმა მრავალ დაინტერესებულ პოლიტიკოსსა და მეცნიერს გაუჩინა სურვილი, საკუთარი იდეოლოგია შეემუშავებინა, რომელიც სახელმწიფოს გააძლიერებდა. ძალიან მოკლედ რომ ვთქვათ, თურქიზმი, როგორც იდეოლოგია, XIX საუკუნის ბოლოს ჩაისახა რუსეთის იმპერიაში, რომელიც შემდეგ ოსმალთა იმპერიაშიც გავრცელდა. ახალგაზრდა თურქთა მმართველობის პერიოდში კი იგი სახელმწიფო იდეოლოგიად იქცა. პანთურქიზმი შეგვიძლია დავახასიათოთ, როგორც იდეოლოგიურ-პოლიტიკური მიმდინარეობა, რომლის მიზანსაც ევრაზიის თურქული მოდემის ხალხების ყოველმხრივი ინტეგრაცია და ერთიანი თურქული სახელმწიფოს შექმნა წარმოადგენდა (Васильева 2012). ამ იდეოლოგიას თეორიული საფუძვლები ვოლგისპირეთისა და ყირიმის მუსლიმმა (თათარმა) ინტელექტუალებმა ჩაუყარეს ჯერ კიდევ XIX საუკუნის ბოლოს. მათ შორის გამოვყოფდით ყირიმელ თათარ განმანათლებელს, პოლიტიკოსსა და პუბლიცისტს, ისმაილ გასპრელს (გასპარლი, Гаспринский) (1851-1914), სიმბირსკელ თათარ განმანათლებელს, იუსუფ აქჩურასა (Yusuf Akçura, Йосыф Акчуря) (1876-1935) და აზერბაიჯანელ ინტელექტუალსა და ამიერკავკასიის მუსლიმთა შეიხ-ულ-ისლამს², ალი ჰუსეინ-ზადეს (Ali Husein Zade) (1864-1949). მათ მოძღვრებებში თურქული წარმომავლობის ხალხების ერთიანობის იდეა იყო წამოყენებული. თავად ამ იდეოლოგიამ კი, „თურქიზმის“ სახელწოდება მიიღო.

ცნობილი თათარი ეროვნების საბჭოთა და რუსი ისტორიკოსის, თათრეთის მეცნიერებათა აკადემიის წევრ-კორესპონდენტის, ისქანდერ გილიაზოვის მიხედვით, ისმაილ გასპრელის იდეები სამი ძირითადი მიმართულებით შეიძლება იქნეს განხილული:

- 1 ჯადიდიზმი – წარმოდგება არაბული სიტყვისგან جاديدية, რაც „განახლებას“ ნიშნავს. მუსლიმთა საზოგადოებრივ-პოლიტიკური და ინტელექტუალური მოძრაობა, რომელიც რუსეთის იმპერიის ვოლგისპირეთისა და ყირიმელ თათართა შორის გაჩნდა XIX საუკუნის ბოლოდან. ჯადიდიზმი მუსლიმ რეფორმატორთა იდეოლოგიას წარმოადგენდა, რომლის ამოცანასაც თანამედროვე ევროპული ცივილიზაციისა და პროგრესის სიკეთეების პოპულარიზაცია წარმოადგენდა მუსლიმურ სამყაროში. ჯადიდები ევროპული პოლიტიკური აზრის, განსაკუთრებით კონსტიტუციური იდეის დიდი გავლენის ქვეშ იმყოფებოდნენ. მათი აზრით, ისლამი არ ეწინააღმდეგებოდა პარლამენტარიზმის იდეას. ჯადიდები თვლიდნენ, რომ ისლამი არ კრძალავდა მუსლიმთა ისტორიის კრიტიკულ შესწავლას. ამავე დროს, იმდენად, რამდენადაც ისლამმა ვერ შეძლო იდეალური კულტურის შექმნა, მუსლიმები სულაც არ იყვნენ მოვალენი, რომ თავიანთი სულიერი წინამძღოლები აბსოლუტური ჭეშმარიტების მატარებლებად ჩაეთვალოთ. ისინი სოციალური მოწყობის იმ პრინციპების ძიებაში იყვნენ, რომელიც უფრო მისაღები იქნებოდა ამა თუ იმ ისტორიული პერიოდისათვის. 1905 წლის რევოლუციის შემდეგ ჯადიდები შეადგენდნენ პარტია „მუსლიმთა კავშირის“ ბირთვს, რომელიც იბრძოდა კონსტიტუციური მონარქიის, ადგილობრივი თვითმმართველობის, საყოველთაო არჩევნებისა და სხვა დემოკრატიული იდეების გასატარებლად.
- 2 შეიხ-ულ-ისლამი – ისლამურ ქვეყნებში ისლამის საკითხებში უმაღლესი სასულიერო პირის ტიტული. ეს ტიტული იმ პირებს ენიჭებოდათ, რომლებიც სრულად ფლობდნენ ისლამის სამართლებრივ ტრადიციებს და შეეძლოთ რელიგიური ნორმების გამოყენება ყოველი ახალი რელიგიური მიმდინარეობის ასახსნელად. შეიხ-ულ-ისლამი ამავე დროს წარმოადგენდა უდიდეს მორალურ ავტორიტეტს მუსულმანთა შორის. ზოგიერთ მუსულმანურ ქვეყანაში კი იგი ამავე დროს უმაღლეს მონარქულ წარმომადგენდა. ოსმალეთის იმპერიაში შეიხ-ულ-ისლამი ითვლებოდა ყოველ მუსულმან შიიტთა სულიერ ლიდერად.

1. მუსლიმი საზოგადოების მოდერნიზაცია განათლების მთელი სისტემის რეფორმის გზით;
2. რუსეთის იმპერიაში მცხოვრები თურქული მოსახლეობის სულიერი და პოლიტიკური ერთიანობა;
3. რუსეთში მცხოვრები მუსლიმების დამოკიდებულების ფორმების მოძებნა რუსეთთან, ანუ რუსულ სამყაროსთან და დასავლეთთან.

რუსეთში დაბადებული ცნობილი ფრანგი ორიენტალისტის, სოვეტოლოგისა და ისლამის მცოდნის, საფრანგეთის საზოგადოებრივ კვლევათა უმაღლესი სკოლისა და ჩიკაგოს უნივერსიტეტის პროფესორის, ალექსანდრ ბენიგსენის (Alexandre Adam Bennigsen) სიტყვებით: „გასპრელმა შეაჯამა თავისი აზრები რუსეთის იმპერიის თურქი მუსულმანების გაერთიანების აუცილებლობის შესახებ ერთ ფრაზაში – „ერთიანობა ენაში, აზრებსა და მოქმედებაში“ (Dible, fikirde, iste birlik). მისი აზრით, სრულიად თურქული და სრულიად მუსლიმური ერთიანობა წარმოადგენდა ერთადერთ საშუალებას, რომელიც გადაარჩინდა არა მარტო მცირერიცხოვან ყირიმელ თათრებს, არამედ რუსეთის იმპერიის ყველა თურქ ხალხს გიგანტური რუსული მასის უკვე დაწყებული ასიმილაციისაგან“ (Гилязов 2002, 18).

გასპრელის პროგრამის ყველაზე უფრო საკამათო საკითხს თურქებისა და მუსულმანების რუსეთთან და დასავლეთთან ურთიერთობები წარმოადგენდა. იგი არასდროს არ იღებდა იმ იდეას, რომ მუსულმანი ხალხების გადარჩენა მხოლოდ და მხოლოდ ევროპული ცივილიზაციის პირდაპირ გადმოტანაში მდგომარეობდა. მას ღრმად ჰქონდა გააზრებული ისლამის პოტენციური ძალა და იმაშიც დარწმუნებული იყო, რომ მუსულმანური სამყაროს დაცემა დროებითი მოვლენა იყო. ამავე დროს მას ისიც ესმოდა, რომ ნებისმიერი ნაადრევი კონფლიქტი რუსეთთან, ყირიმისა და სხვა თურქული მოდგმის მუსულმანებისათვის დიდი უბედურებით დასრულდებოდა. ამიტომ ისმაილ გასპრელი გარკვეული კომპრომისების დაშვებისა და საკუთარი მიზნების მიღწევის გზაზე რუსულ მთავრობასთან გარკვეული თანამშრომლობისაკენ მოუწოდებდა.

გასპრელის სწავლება ახალ სიმაღლეებამდე აიყვანა ცნობილმა სიმბირსკელმა თათარმა ისტორიკოსმა და პოლიტიკურმა მოღვაწემ, შემდგომში სტამბოლის უნივერსიტეტის პროფესორმა, იუსუფ აქჩურამ. მისი ნაშრომი „პოლიტიკის სამი სახეობა“ თურქიზმის თავისებურ მანიფესტს წარმოადგენს. მოცემულ ნაშრომში ავტორი წარმოგვიდგენს ოსმალეთის იმპერიის პოლიტიკური ცხოვრების იმ სამ მთავარ მიმართულებას, რომლის განვითარებაც შემდგომში იქნებოდა შესაძლებელი:

1. ოსმალთა იმპერიაში მცხოვრები ხალხების ასიმილაცია და გაერთიანება, რომლებიც შემდგომში ოსმალურ ერად ჩამოყალიბდება;
2. ყველა მუსულმანთა პოლიტიკური გაერთიანება იმის გათვალისწინებით, რომ ოსმალთა იმპერიის სულთანი იქნებოდა ნომინალური ხელმძღვანელი – მთელი მუსულმანური სამყაროს ხალიფა;
3. თურქი ერის პოლიტიკური ჩამოყალიბება, რაც ეთნიკურ ფაქტორებზე იქნება დაფუძნებული (Гилязов 2002, 47).

იუსუფ აქჩურას მიერ 1908 წელს გამოქვეყნებული ნაშრომი „პოლიტიკის სამი სისტემა“ იმდენად წონადი და მნიშვნელოვანი იყო თავისი კვლევების სიღრმით, რომ ზოგიერთი საზოგადო მოღვაწის სიტყვებით, „მას იგივე მნიშვნელობა ჰქონდა პანთურქისტებისათვის, რაც მარქსისა და ენგელსის „კომუნისტური პარტიის მანიფესტს“ კომუნისტებისათვის“ (Pasyul-Zade 1985, 47). თურქიზმისა და ოსმანიზმის იდეების ღრმად გააზრებისას აქჩურა იმ დასკვნამდე მიდის, რომ „ერთიანი ოსმალთა ერის შექმნა – უაზრო მცდელობაა.“ დიდ სიძნელებებს ხედავდა იგი „ისლამური ერთიანობის“ იდეის ხორცშესხმაშიც. მისი აზრით, ასეთი პოლიტიკის გატარებას დაუყოვნებლივ მოჰყვებოდა გარესამყაროს რეაქცია. როგორც კი ოსმალთა იმპერია დაიწყებდა ამ პოლიტიკის ცხოვრებაში გატარებას, მას დაუყოვნებლივ მოჰყვებოდა ქრისტიანული სამყაროს, და პირველ რიგში, რუსეთის წინააღმდეგობა. მისი აზრით, მხოლოდ „თურქული ერთიანობის“ იდეას გააჩნდა მომავალი. იგი წერდა: „თურქული ერთიანობის“ მთავარი და ყველზე დიდი სარგებელი იმაში მდგომარეობს, რომ მან ხელი უნდა შეუწყოს თურქთა გაერთიანებას, რომელთა განსახლების ტერიტორიები აზიის დიდ ნაწილსა და აღმოსავლეთ ევროპას მოიცავს. მათ ერთნაირი ენა, ერთნაირი წარმომავლობა, ერთი და იგივე წეს-ჩვეულებები, უმრავლესობას კი, ერთი რელიგია ექნებათ“ (Гилъзов 2002, 25). ამრიგად, ამგვარი პოლიტიკის რეალიზაცია დიდი პოლიტიკური ერის ფორმირების პროცესს შეუწყობდა ხელს.

1908 წელს გამოქვეყნდა აზერბაიჯანელი ინტელექტუალისა და ამიერკავკასიის მუსლიმთა შეიხ-ულ-ისლამის, ალი ჰუსეინ-ზადეს სტატია სათაურით „თურქიზმი, ისლამიზაცია, მოდერნიზაცია“ (Turkuleshmek, Islamlashmak, Zamanlashmak), სადაც თურქიზმის თეზისებმა შემდგომი განვითარება ჰპოვა. ალი ჰუსეინ-ზადე პირველი აზერბაიჯანელი ინტელექტუალი იყო, რომელიც აქტიურად დაინტერესდა თურქიზმის იდეებით და თურქი ხალხებისათვის ამ მოძღვრების აქტუალობით. მისი სიტყვებით „ეს გზა იმას ნიშნავს, რომ თურქული გრძნობებით უნდა ვიყოთ შთაგონებულნი, გვჯეროდეს ისლამის და თანამედროვე ევროპული ცივილიზაციის ნაყოფით უნდა გავამდიდროთ ჩვენი ყოველდღიურობა.“ აქვე უნდა აღვნიშნოთ, რომ გერმანელი ისტორიკოსისა და პოლიტოლოგის, დოქტორ როლფ ჰოსფელდის (Rolf Hosfeld) აზრით, „ისეთი იმპერიისათვის, როგორიც ოსმალეთის იმპერია იყო, მოდერნიზაცია ამავე დროს თურქიზაციას ნიშნავდა. საკვანძო მომენტად ყოველთვის რჩებოდა ნაციონალიზმი, როგორც მისი უკიდურესი გამოხატულების ფორმა“ (Хосфельд 2010). სწორედ ალი ჰუსეინ-ზადემ წამოაყენა ის სამი განუყოფელი პრინციპი, რომელიც შემდგომში თურქმა ინტელექტუალმა და მოაზროვნემ, მეჰმედ ზია გოკალფმა განავითარა.

თურქ მოღვაწეთაგან თურქიზმის იდეოლოგიის ერთ-ერთ ფუძემდებლად სამართლიანად ითვლება XX საუკუნის დასაწყისის ცნობილი პოლიტიკური და საზოგადო მოღვაწე, მეჰმედ ზია გოკალფი (1876-1924). იგი ოსმალთა იმპერიაში „ახალგაზრდა თურქთა“ მოძრაობის ერთ-ერთი ლიდერი, იმპერიის მმართველი პარტია „ერთიანობისა და პროგრესის“ (Ittihat ve Terakki) ერთ-ერთი ხელმძღვანელი და პარტიის ცენტრალური კომიტეტის წევრი იყო. თურქიზმის ნამდვილ თეორეტიკოსად კი ზია გოკალფი ბალკანური ომების მსვლელობისას, 1912-1913 წლებში ჩამოყალიბდა. გოკალფის იდეოლოგიის ამოსავალ წერტილს ის დებულება წარმოადგენდა, რომ მრავალეროვნული ოსმალეთის იმპერიისათვის სწორედ ეს მრავალფეროვნება გამოიწვევდა იმპერიის გარდაუვალ დაშლას. გოკალფი მიიჩნევდა, რომ საუკუნეების განმავლობაში თურქებმა თავისი ტრადიციები დაკარგეს და სხვა ხალ-

ხების ტრადიციები შეიძინეს. „სხვა ხალხების დაპყრობით, ჩვენვე აღმოვჩნდით სულიერად დაპყრობილები“ – აცხადებდა იგი. ამიტომ საჭირო იყო საკუთარ ისტორიულ ფესვებთან დაბრუნება, „საკუთარი თავის ხელახლად შეცნობა“, „თურქული სულის“ ხელახლად შეძენა. გოკალფი თურქული მოდგმის ხალხების პრეისლამურ ყოფასა და წარმოშობას აიდვალვებდა და თურქი ხალხის პოლიტიკურ და კულტურულ მიღწევებს, ატილას, ჩინგის ყანის, თემურ ლენგის, ბაბურას, ოსმალ სულთნების „საგმირო საქმეებს“ ადიდებდა (Гилязов 2002, 11). აქედან გამომდინარე, ზია გოკალფი თურქული მოდგმის ისტორიულ საცხოვრისს – „თურანს“ განადიდებდა და მისი „ხელახლად შექმნის“ აპოლოგეტად გამოდიოდა.

გოკალფი თავის იდეებსა და შეხედულებებს ხშირად პოეტურად, ლექსის სახით წარმოადგენდა, რათა ასე უფრო ადვილი ყოფილიყო მკითხველისათვის მისი გაგება. აი ციტატა მისი ერთ-ერთი ცნობილი ლექსიდან – „თურანი“, რომელიც 1911 წელსაა დაწერილი: „ჩემი შეხედულებები და მათი კვალი, რომელიც ჩემს სისხლში მიედინება, ჩემი ისტორიის ანარეკლია.

ჩემი წინაპრების საგმირო საქმეების შესახებ მე ისტორიის მკვდარი და გაყვითლებული, მტვრიანი ფურცლებიდან კი არ ვკითხულობ, არამედ ჩემი გულიდან და ძარღვებიდან ვიგებ.

ჩემი ატილა, ჩემი ჩინგიზი, ეს გმირული სახეები, რომლებიც ჩემი ერის გმირულ დიდებას განასახიერებენ, ისტორიის გაყვითლებულ ფურცლებზე ჩნდებიან, რომელიც არაკეთილმოსურნეობითა და სიბილწითაა სავსე, და თავად გარემომ შეამკო ისინი სირცხვილითა და უღირსობით, თუმცა ისინი არაფრით არ ჩამოუვარდებიან ალექსანდრესა და იულიუს კეისარს.

ჩემმა გულმა უკეთესად იცის ოღუზ ხანიც, რომელიც ისტორიისათვის ბნელ და შეუცნობელ სახედ რჩება.

ჩემს გულში, ჩემს ძარღვებში იგი ისევ ცოცხალია თავისი სიდიადით. ოღუზ ხანი ალაფროთოვანებს ჩემს გულს, მხარს მიჭერს და ზეიმის განწყობას მმატებს:

თურქთა სამშობლო არც თურქეთია და არც თურქესტანი, თურქთა სამშობლო მუდმივი და დიდებული ქვეყანა – თურანია“ (Гилязов 2002, 13).

თავის ცნობილ წიგნში – „პანთურქიზმის საფუძვლები“, ზია გოკალფი საკუთარი იდეალის განსახორციელებლად სამ საფეხურს გამოყოფს:

1. თურქიზმი თავად თურქეთში – ეს ნიშნავს არათურქი ელემენტების ასიმილაციას, ხოლო წინააღმდეგობის გაწევის შემთხვევაში, მათ მოშორებას; ამასთან პარალელურად – თურქული ენის გაწმენდა არაბული მინარევებისაგან და მისი დაახლოება თურანულ ფესვებთან, ასევე თურქული ეროვნული კულტურის შექმნა. ამავე დროს, თურქიზმი ანტირელიგიური იდეოლოგიაა, იგი ებრძვის ისლამს და თურქს „მექიდან ალტაისკენ“ აბრუნებს;
2. მეორე საფეხურს წარმოადგენს ე. წ. ოღუზიანიზმი, ანუ, ოღუზის შთამომავალთა მიერ დასახლებული ქვეყნების – თურქეთის გაერთიანება რუსეთისა და ირანის აზერბაიჯანთან;
3. დაბოლოს, რაც შეეხება სხვა თურქულ ხალხებს (თათრები, ყირგიზები, ბაშკირები, იაკუტები, ალტაელი თურქები და ა.შ.), აქ გოკალფი დაშვებას აკეთებს, რომ მართალია ეს ხალხები ისწრაფვიან საკუთარი კულტურის შექმნისკენ, მაგრამ ბოლოს და ბოლოს ისინიც უნდა შევიდნენ საერთო თურანულ ფედერაციაში (Мандельштам 1930).

ოსმალეთის იმპერია სახელმწიფოებრივი კონცეფციებისა და იდეოლოგიების ძიებაში

საკითხის არსში მეტი სიცხადის შესატანად მცირე გეოგრაფიული და ისტორიული ექსკურსი უნდა ჩავატაროთ. პირველი ტერმინ „თურქესტანს“ ეხება, მეორე კი – ოსმალთა იმპერიაში თურქიზმის კონცეფციის გენეზისს.

ტერმინი „თურქესტანი“ ცენტრალური აზიის ისტორიულ-გეოგრაფიული რეგიონის დასახელებაა, რომელიც XIX საუკუნესა და XX საუკუნის დასაწყისში იხმარებოდა. პირველად ტოპონიმი „თურქესტანი“ დაფიქსირებულია სოგდიანურ ენაზე 639 წელს შედგენილ დოკუმენტში, რომელიც 1969 წელს იქნა ნაპოვნი (Султанов 1994). დაწყებული XIII საუკუნიდან ამ რეგიონის შემადგენლობაში შედიოდნენ დღევანდელი სახელმწიფოები: უზბეკეთი, თურქმენეთი, ტაჯიკეთი, ყირგიზეთი და ყაზახეთი, აგრეთვე ჩინეთის კუთვნილი სინციზიან-უიღურის ავტონომიური რაიონი, სამხრეთ ციმბირის თურქულენოვანი რეგიონები, ასევე ირანისა და ავღანეთის ჩრდილოეთი ნაწილი. XIX საუკუნის მეორე ნახევარში თურქესტანი პირობითად იყოფოდა დასავლეთ (რუსულ), აღმოსავლეთ (ჩინურ) და სამხრეთ (ირანისა და ავღანეთის ჩრდილოეთი ნაწილი) თურქესტანად. დასავლეთ და აღმოსავლეთ თურქესტანში უმეტესად თურქულენოვანი ხალხები ცხოვრობდნენ, ხოლო სამხრეთში – ირანულენოვანი. 1920-იანი წლებიდან დაწყებული, ტერმინი „თურქესტანი“ ნელ-ნელა გამოდის ხმარებიდან და მას ტერმინი „შუა აზია“ ცვლის. დღეისათვის კი, ამ რეგიონის დასახელებად უკვე მკვიდრდება ტერმინი „ცენტრალური აზია“. შესაბამისად, ჩვენ მიერ გამოყენებულ ტერმინებს – „შუა აზია“ და „ცენტრალური აზია“, ერთი და იგივე აზრობრივი დატვირთვა აქვს.

რაც შეეხება თურქიზმის გენეზისს. 1876 წელს ოსმალთა იმპერიაში მიიღეს კონსტიტუცია, რომლის მიხედვითაც გამოცხადდა ყველა მოქალაქის თანასწორობა ეროვნების, რასისა და აღმსარებლობის მიუხედავად. ამ მომენტისათვის კონსტიტუციის საფუძველს „ოსმანიზმის“ იდეოლოგია წარმოადგენდა. ოსმანიზმის იდეოლოგიის მიხედვით, იმპერიის ყველა მოქალაქე ოსმანის მოდგმის, სულთნისა და ერთიანი სახელმწიფოს იდეის ერთგული უნდა ყოფილიყო. მაგრამ იმპერიის არათურქი მოსახლეობისათვის ეს იდეა უცხო და მიუღებელი აღმოჩნდა. ამიტომ მის ნაცვლად ოფიციალური ხელისუფლების მიერ მალე რელიგიური ერთიანობის იდეა – ისლამიზმი იქნა წამოყენებული, რასაც სულთან აბდულ ჰამიდ II-ის მიერ მიღებული 1876 წლის კონსტიტუციის შეცვლა მოჰყვა შედეგად. მაგრამ ისლამიზმიც არ აღმოჩნდა იმპერიის ყველა ქვეშევრდომისათვის და განსაკუთრებით ქრისტიანი მოსახლეობისათვის მისაღები და გამაერთიანებელი იდეოლოგია. სწორედ კონსტიტუციის აღდგენისა და, შესაბამისად, ოსმანიზმის აღდგენის მცდელობად შეიძლება იქნეს განხილული „ახალგაზრდა თურქთა“ 1908 წლის რევოლუციაც. მაშინ ოსმანიზმის იდეებით აღტკინებული რევოლუციის ახალგაზრდა ლიდერი, შემდგომში სამხედრო მინისტრი და ოსმალთა იმპერიის ფაქტობრივი მმართველი, 26 წლის ენვერ ფაშა საზეიმოდ აცხადებდა: „ამიერიდან ჩვენ ყველანი ძმები ვართ. ამიერიდან აღარ არსებობენ ბულგარელები, ბერძნები, რუმინელები, ებრაელები, მაჰმადიანები... ამ ერთიანი ლურჯი ცის ქვეშ ყველანი თანასწორნი ვართ. ჩვენ ვზეიმობთ, რომ ოსმალები ვართ“ (Enver Pasha 1908)... მაგრამ სულ რამდენიმე წელიწადში იმპერიის პოლიტიკურ ხელმძღვანელობას თავისი იდეოლოგიური ნიშნულების გადალაგება მოუწია.

1912-1913 წლების ბალკანურმა ომებმა, რომლის შედეგადაც იმპერიამ თავისი ევროპული ტერიტორიების უდიდესი ნაწილი დაკარგა, და განსაკუთრებით კი, I მსოფლიო ომის დაწყებამ, ნათლად აჩვენა, რომ ოსმალეთის იმპერიაში მცხოვრები ხალხებისათვის არც ოსმანიზმის და მით უმეტეს, არც ისლამიზმის იდეოლოგია ნამდვილად არ წარმოადგენდა მომხიბლავ მოძღვრებებს. ამ მომენტიდან დაწყებული, საზოგადოებაში მწიფდება თურქიზმის იდეა, რომელსაც უნდა გაეძლიერებინა სახელმწიფო და გაეზარდა თურქთა ეროვნული თვითშეგნების ხარისხი (Гилязов 2002, 8-9).

პანიისლამიზმის იდეოლოგიის საპირისპიროდ, ზია გოკალფი სეკულარიზმის გარკვეული ელემენტების მომხრედ გამოდიოდა. იგი იმის აუცილებლობას ამტკიცებდა, რომ საჭირო იყო საერო და სასულიერო ხელისუფლების გაყოფა და თურქი ერის განვითარება ევროპული ცივილიზაციის მიღწევების საფუძველზე. ამ გზაზე წარმატების მიღწევის ერთ-ერთ საშუალებად იგი თურქულენოვანი ხალხების ერთ სახელმწიფოში გაერთიანებას თვლიდა. გოკალფის იდეები დიდი პოპულარობით სარგებლობდა ოსმალთა იმპერიაში და მალე იგი „ახალგაზრდა თურქთა“ წრეშიც იქნა მიღებული. განსაკუთრებულად შოვინისტურად განწყობილმა წარმომადგენლებმა კი გოკალფის იდეები პანთურქისტულ დოქტრინაში განავითარეს, რომელიც ითხოვდა სულთნის ხელისუფლების ქვეშ მყოფი ყველა თურქული მოდგმისა და თურქულენოვანი ხალხის გაერთიანებას, ამასთანავე იმპერიის ყველა ეროვნული უმცირესობისა თუ დიასპორის იძულებით გათურქებას ან მათ ლიკვიდაციას. ამ დოქტრინის ძლიერ მხარდამჭერებად სწორედ ოსმალთა იმპერიის სახელმწიფოებრივ-პოლიტიკური ელიტა და მმართველი ტრიუმვირატის წევრები, იმპერიის სამხედრო მინისტრი ისმაილ ენვერ ფაშა, დიდი ვეზირი მეჰმედ თალაათ ფაშა და სამხედრო-საზღვაო მინისტრი აჰმედ ჯემალ ფაშა გამოდიოდნენ. I მსოფლიო ომის მიმდინარეობისას, უკვე 1916 წლის მაისისათვის, ენვერ ფაშა აცხადებდა: „ოსმალეთის იმპერია უნდა გაიწმინდოს სომხებისა და ლიბანელებისაგან. თუ ადრე მათ ხმლით ვანადგურებდით, ახლა მათ შიმშილით დავხოცავთ“ (Enver Pasha 1916).

საერთო ჯამში, ზია გოკალფმა შემდეგი მოკლე ფრაზით მოახდინა თურქი ხალხის თვითიდენტიფიცირება: „...მოკლედ რომ ვთქვათ, თურქი ხალხი მიეკუთვნება ხალხთა ურალო-ალტაურ ჯგუფს, ისლამური საზოგადოების ერთიანობას და დასავლურ საერთაშორისო თანამეგობრობას“ (Gokalp 1959).

მიუხედავად ზემოთქმულისა, თურქიზმის იდეოლოგია, როგორც ასეთი, სულაც არ წარმოადგენდა თურქული მოდგმის ხალხების ერთიან უნიფიცირებულ მოძღვრებას. ოსმალეთის იმპერიის თურქული მოდგმის ხალხებისაგან განსხვავებით, მაგალითად, რუსეთის თათრები და შუაზიელები მასში განსხვავებული ღირებულებების გაგებას დებდნენ. შუა აზიაში თურქიზმის იდეურ პროდუქტს ჩალათაიზმის მოძღვრება წარმოადგენდა. სწორედ ამ ფორმაში მოხდა თურქული მემკვიდრეობის რეალიზაცია შუაზიურ მოსახლეობაში, რაც არც თუ ისე იშვიათად წინააღმდეგობაში მოდიოდა თურქიზმის სხვა მიმდინარეობებთან.

რევოლუციამდელ პერიოდში პირველები, ვინც ჩალათაიზმამდე მივიდნენ, შუაზიელი ინტელექტუალი-მოდერნისტები, ანუ ჯადიდები იყვნენ. რუსეთის მიერ შუა აზიის დაპყრობის შემდეგ ადგილობრივი ინტელიგენცია იმ დასკვნამდე მივიდა, რომ მათი მიწების გადარჩენა სამუდამო იმპერიული კაბალასაგან მხოლოდ რადიკალური თვითდაზვეწისა და ეროვნული მოდერნიზაციის გზით იყო შესაძლებელი. უზბეკური წარმოშობის

ცნობილი ამერიკელი ისტორიკოსი და აღმოსავლეთმცოდნე, დოქტორი ადიფ ხალიდი (Adip Khalid), კარლტონის უნივერსიტეტის პროფესორი, თავის ნაშრომში „Узбекистан: рождение нации“, წერს: „იმდროინდელი ნაციონალურ-განმათავისუფლებელი დისკურსიდან შუააზიელმა ინტელიგენციამ მყარად დაასკვნა, რომ მსოფლიო სხვადასხვა ხალხებისაგან შედგება, რომლებიც მუდმივად იბრძვიან არსებობისა და წინსვლისათვის. შესაბამისად, სიცოცხლის უფლების მოპოვებისათვის ერმა პირველ რიგში თავისი ეროვნული თვითშეგნება უნდა გაზარდოს, შემდეგ კი განვითარებისა და საკუთარი თავის გადარჩენისათვის იბრძოდეს. ამ ლოგიკამ ჯადიდები იდენტობის საკითხის ახალ გაგებამდე მიიყვანა, რომელმაც თანდათან მოიპოვა პოპულარობა როგორც რუსეთის, ასევე ოსმალეთის იმპერიებში. ორივე იმპერიის მუსლიმმა ინტელიგენციამ უცებ „აღმოაჩინა“ თავისი თურქული ფესვები, რაც მათ სიამაყით მიიღეს. ეს ფენომენი თურქიზმის აღმავლობად უნდა ჩავთვალოთ, რამაც საგრძნობლად გახლიჩა მუსულმანური ელიტის წარმოდგენები საზოგადოების შესახებ წარმოდგენების მიხედვით. ეთნიკურ წარმომავლობაზე გაკეთებული აქცენტები, რომლის უკანაც იდგა ახალი ეთნოგრაფიული წარმოდგენები, თურქოლოგიის მიღწევები და ლინგვისტიკა, თავისი არსით დამანგრეველი აღმოჩნდა კონფესიური და დინასტიური პრინციპებისათვის, რომლის მიხედვითაც ყალიბდებოდა აქამდე შუააზიური საზოგადოების ეროვნული იდენტობის საკითხები. ჩალათაიზმში, ისევე, როგორც „კლასიკურ“ თურქიზმში, ისლამი და რელიგიური საკითხი უკანა პლანზე იქნა გადაწეული“ (Халид 2011).

ჩალათაიზმის კონცეფციის ყველაზე მნიშვნელოვანი ფიგურაა ცნობილი უზბეკი ისტორიკოსი და თანამედროვე უზბეკური ლიტერატურის ფუძემდებელი, აბდურაუფ ფიტრატი (Abdurauf Fitrat, Абдурауф Фитрат) (1886-1938) (ნამდვილი გვარ-სახელი აბდულ რაუფ აბდურაჰიმ ოლლი). ფიტრატი მისი ლიტერატურული ფსევდონიმი იყო. ფიტრატმა საწყისი განათლება ბუხარაში მიიღო, ოთხი წლის განმავლობაში (1909-1913) კი კონსტანტინოპოლის უნივერსიტეტში სწავლობდა, სადაც „ახლგაზრდა თურქთა“ იდეოლოგიასა და თურქიზმის იდეებს ეზიარა. აქვე გახდა იგი „ერთიანობისა და პროგრესის“ პარტიის წევრი, მალე კი პარტიის აღმასრულებელი კომიტეტის წევრიც. 1913 წელს ფიტრატი ბუხარაში დაბრუნდა და სათავეში ჩაუდგა ჯადიდების მემარცხენე, ყველაზე უფრო პროგრესულ ფრთას. ამავე დროს ეწეოდა აქტიურ სამეცნიერო, პუბლიცისტურ და ლიტერატურულ მოღვაწეობას. 1917 წლის თებერვლის რევოლუციის შემდეგ ფაიზულა ხოჯაევთან ერთად სათავეში ჩაუდგა „ახლგაზრდა ბუხარელთა“ პარტიას და „ახლგაზრდა თურქთა“ პროგრამის მიხედვით ამ პარტიის პროგრამა ჩამოაყალიბა. თავის ნაწარმოებებში იგი არაერთხელ აღნიშნავდა „დიდი თემურის“ – თემურ ლენგის ფიგურის მნიშვნელობას შუააზიელთა ეროვნული იდენტობისათვის. ფაქტია, რომ აბდურაუფ ფიტრატის ნაწარმოებებისა და სწავლებების შედეგად დიდი დამპყრობლისა და თემურიდების დინასტიის ფუძემდებლიდან თემურ ლენგი შუააზიელი თურქი ხალხების მამამთავრისა და დამფუძნებლის ინტერპრეტაციად იქცა.

„დიდი თურანის“ ამონთეული იდეა

„თურანიზმის“ იდეოლოგიას და ცნებას „თურანი“, ეს სიტყვა – ძველი ირანული ტერმინია, რომელიც, როგორც წესი უპირისპირდება ტერმინ „ირანს“ (თურანი – ირანი, თუ-

რანი vs. თურანი). ამ სიტყვით აღინიშნებოდა ირანის ჩრდილო-აღმოსავლეთით მდებარე მომთაბარე თურქული ტომებით დასახლებული უკიდევანო ქვეყანა. მაღალი კულტურის მატარებელი ირანისათვის ეს ქვეყანა ტრადიციულად მტრულ, ბნელ, ველურ და ბარბაროსულ სამყაროს წარმოადგენდა. აქედან გამომდინარე, ირანულ კულტურაში სიტყვა „თურანს“ აშკარად ნეგატიური დატვირთვა ჰქონდა: ასეთი მნიშვნელობითაა ნახმარი იგი, მაგალითად, აბულკასიმ ფირდოუსთან, ცნობილ პოემაში – „შაჰ-ნამე“. მაგრამ, როგორც ხშირად ხდება ისტორიაში, მოგვიანებით ეს ტერმინი მეცნიერებმა და თავად თურქებმა მიიღეს, როგორც განზოგადებული დასახელება თურქული და უგრო-ფინური ხალხებისათვის. ფირდოუსის ნაწარმოებთა გეოგრაფიული ანალიზის საფუძველზე შეიძლება დავასკვნათ, რომ მასთან თურანი წარმოადგენდა დღევანდელი ცენტრალური აზიის ტერიტორიებს – თურქესტანს (Шуховцов).

უფრო ფართო გაგებით, „თურანის“ უზარმაზარი სივრცე, რომელიც გრძელით მოიცავდა ირანიდან ჩრდილოეთით მდებარე ტერიტორიებს, ხოლო განედით კავკასიიდან საიანამდე არეალს, განიხილება როგორც „თურანული ხალხების“ წინარე სამშობლო, რომელსაც მიეკუთვნება ურალო-ალტაური ენის ყველა ეთნოსი. ამასთან ერთად, თურქული სამყარო განიხილება, როგორც მთავარი ლერძი ამ უკიდევანო „თურანისა“. შესაბამისად, პანთურქიზმი განიხილება, როგორც „თურანიზმი“, ამ ძალიან ფართო და ამორფული ცნების უფრო კონცენტრირებული გაგება. სწორედ თურანიდან გამოვიდნენ თავის დროზე სამხედრო-პოლიტიკურ არენაზე ატილას, ალფ არსლანის, ჯალალ ად დინის, ჩინგიზ ყაენის, ერთოღრულის, თემურ ლენგისა და ალა მაჰმად ხან ყაჯარის ურდოები, რომლებმაც თავის დროზე ირანი, რუსეთი, ამიერკავკასია, ანატოლია, მთელი ახლო აღმოსავლეთი და აღმოსავლეთ ევროპა წალეკეს. ამ ტომების შთამომავლები დღეს მთელ აზიასა და ევროპის ნაწილში არიან გაბნეულნი.

თურქიზმის შემდგომი განვითარების სტადიას შეიძლება მივაკუთვნოთ „მითი დიდი თურანის შესახებ“ ან უბრალოდ – თურანიზმი. თურანიზმი (პანთურანიზმი) – იდეურ-პოლიტიკური მიმდინარეობაა, რომლის მთავარ ამოცანასაც თურანული ხალხების გაერთიანება წარმოადგენს. ცნება „პანთურანიზმი“ უფრო ვრცელია, ვიდრე „პანთურქიზმი“, იმდენად, რამდენადაც ეს უკანასკნელი ორიენტირდება მხოლოდ თურქულ ეთნოსზე, მაშინ როცა პირველი – „პანთურანიზმი“, პოლიტიკური ინტეგრაციის სუბიექტებად ყველა თურანულ ხალხებს განიხილავს; – აღნიშნავს რუსი მეცნიერი, ისტორიის მეცნიერებათა კანდიდატი, ს. ვასილიევა (Васильева 2012). ძალიან მოკლედ და გასაგებად რომ ვთქვათ, „დიდი თურანი – თურქთა ერთიანი სახელმწიფოს შექმნის გეოპოლიტიკური იდეა“ (Дергачев 2014). დავამატებთ, რომ პანთურქიზმისა და პანთურანიზმის ცნებები ერთმანეთისაგან მკვეთრად არ არის გამიჯნული. თურანიზმს ან პანთურანიზმს სამეცნიერო ლიტერატურაში, როგორც წესი, უწოდებენ თურქულენოვანი ხალხების პოლიტიკური, კულტურული და ეთნიკური ერთიანობის იდეას, სადაც ჩართული არიან აგრეთვე უნგრელები, ესტონელები და ფინელები.

აქვე უნდა აღინიშნოს, რომ უგრო-ფინელებში ამ იდეებმა ვერ ჰპოვეს მხარდაჭერა. მიუხედავად ზემოთ მოყვანილი განსხვავებებისა, ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ პანთურქიზმსა და პანთურანიზმს შორის მკვეთრი გამიჯვნა თვით ამ საკითხებით დაინტერესებულ სამეცნიერო წრეებშიც კი არ არის. ასე მაგალითად, თუ ცნობილ ამერიკელ აღმოსავლეთმცოდნესა და პოლიტოლოგს, პოლიტიკურ მეცნიერებათა დოქტორს, ჩარლზ ჰოსტლერს

(Charles Warren Hostler) „პანთურქიზმის“ ქვეშ ესმის თურქულენოვანი ხალხების მოძრაობა, თურქი მკვლევარი ზეჰრა ონდერი (Zehra Onder), ჰოსტლერის ციტირებისას, ტერმინ „პანთურქიზმს“ „პანთურანიზმით“ ცვლის (Hostler, Warren 1960, 142). ზუსტად ასე, სხვადასხვანაირად ხდებოდა მეცნიერთა და პოლიტიკოსთა მიერ ამ ტერმინების გაგება ათწლეულების განმავლობაში. ამავე დროს, თვით თურქული ერთიანობის იდეის მომხრენიც ნებისით თუ უნებლიეთ ხშირად ხმარობდნენ ამ ტერმინებს, როგორც სინონიმებს.

მოკლედ რომ ვთქვათ, პანთურანიზმის კონცეფცია თურქულენოვანი და თურქული წარმოშობის ხალხების ეროვნული და სახელმწიფოებრივი გაერთიანების შექმნას ისახავდა მიზნად, რომელიც ბალკანეთიდან ლამის წყნარ ოკეანემდე უნდა ყოფილიყო გადაჭიმული. ამ ზესახელმწიფოს საზღვრებს უნდა მოეცვა ყველა თურქული წარმომავლობისა და თურქულენოვანი ხალხების განსახლების არეალი, მიუხედავად მათი სახელმწიფოებრივი კუთვნილებისა და მდებარეობისა. ამ თვალსაზრისით, იგი თავიდანვე დაუპირისპირდა რუსული თვითმპყრობელობის პანსლავისტურ და იმპერიულ იდეოლოგიას. ეს დაპირისპირება კიდევ უფრო გაღრმავდა მას შემდეგ, რაც XX საუკუნის დასაწყისიდან „დიდი თურანის“ იდეებმა ოსმალთა იმპერიაში შეაღწია. აქ მას მეტად ნოყიერი ნიადაგი დახვდა შემდგომი განვითარებისათვის. განსაკუთრებით დიდი ენთუზიაზმით კი იგი ოსმალთა იმპერიის პროგრესულად განწყობილი ოფიცრებისა და ინტელიგენციის წრეში იქნა ატაცებული. ამერიკელი მეცნიერის, პოლიტოლოგისა და ისტორიკოსის, ანთროპოლოგისა და ევგენისტის, ჰარვარდის უნივერსიტეტის პროფესორის, თეოდორ შტოდარდის (Theodore Lothrop Stoddard) განმარტებით, „თურანიზმი იყო თურქული ზესახელმწიფოს შექმნის იდეოლოგია. სახელმწიფოსი, რომელიც ბალკანეთიდან ჩინეთამდე უნდა გადაჭიმულიყო. ეს უნდა ყოფილიყო რასობრივი ერთიანობის პრინციპზე დამყარებული „ზესახელმწიფო“, რომელიც თავის საზღვრებში მოიცავდა ოტომან (ოსმალთა) თურქებს, ცენტრალური აზიისა და სპარსეთის თურქმანულ ტომებს, რუსეთისა და ამიერკავკასიის თათრებს, უნგრეთის მაღიარებს, ფინეთისა და ბალტიისპირეთის ფინელებს, ციმბირის აბორიგენებს, ძველ მონღოლებს, მანჯურიელებს, კორეელებსა და იაპონელებს (Stoddard 1917).

საოცარია, მაგრამ ფაქტია, რომ პანთურანისტებმა დიდი ენერჯითა და შემართებით დაიწყეს მუშაობა მოსაზღვრე და მეზობელი ტერიტორიების „დიდ თურანში“ ჩართვაზეც. ეს განსაკუთრებით იმ სახელმწიფოებს შეეხებოდათ, სადაც თურანული წარმოშობის დინასტიები იყვნენ გამეფებულნი, მაგალითად, ყაჯართა ირანი ანდა ავღანეთი. ქრონოლოგიურად, თურქიზმის იდეოლოგიისა და „დიდი თურანის“ იდეის შემდგომი განვითარების პროცესები კი I მსოფლიო ომის მიმდინარეობასა და მის შემდგომ პერიოდზე მოდის. თუმცა ეს უკვე წარმოდგენილი თემის სულ სხვა ასპექტებია...

თითქოს პარადოქსია, მაგრამ ფაქტია, რომ თურანიზმის იდეოლოგიის განვითარება-ამუშავება, ისევე, როგორც თავად ამ ცნების წარმოშობა, არა თურქულ და თურქულენოვან, არამედ დასავლეთევროპულ ძალებს, და, პირველ რიგში, გერმანელ იმპერიალისტებს მიეწერებათ. და ეს გასაგებიცაა – XIX საუკუნის ბოლოდან მსოფლიო პოლიტიკურ რუკაზე ძალთა ბალანსი ირღვევა, დიდ ავანსცენაზე ახალი ძალები და ახალი პოლიტიკური მოთამაშეები გამოდიან. აქ პირველ რიგში იმპერიალისტებზე, 1871 წელს შექმნილ ახალგაზრდა გერმანულ სახელმწიფოსა და II რაიხზე საუბარი, იმ იმპერიაზე, რომელიც ახლა იკრებდა ძალებს და დიდი ნახტომისათვის ემზადებოდა. თურქებზე მანიპულაციების გზით ეს ძალები დაინტერესებულნი იყვნენ ბრიტანული ფაქტორის დასუსტებით, პანსლავიზმის ნეიტ-

რალიზაციასა და ცარისტული რუსეთის იმპერიის ზეგავლენის ჩახშობით, რომელსაც XIX საუკუნეში, „დიდი თამაშის“ დროს ჰქონდა ადგილი. საერთო ჯამში, XX საუკუნის დასაწყისიდან გერმანიის ახალგაზრდა იმპერიის სტრატეგიულ მიზანს წარმოადგენდა ოსმალთა იმპერიის დაპირისპირება ანტანტის ქვეყნებთან. აქ პირველ რიგში დიდ ბრიტანეთსა და რუსეთის იმპერიებზეა საუბარი. ბოლოს და ბოლოს, მრავალმხრივი და დაჟინებული მუშაობის შედეგად გერმანელებმა მიზანს მიაღწიეს. ოსმალთა იმპერიამ I მსოფლიო ომში გერმანიის მხარე დაიკავა, იგი ცენტრალურ სახელმწიფოთა სამხედრო ბლოკში – „ოთხთა კავშირში“ გაერთიანდა.

ოსმალთა იმპერიაში პანთურქისტული იდეოლოგიის პოპულარიზაცია-გავრცელები-სათვის 1911 წლის ივნისში ცნობილი თათარი განმანათლებლის, იუსუფ აქჩურას მიერ ორგანიზაცია “Türk Ocakı” (თურქული კერა) დაარსდა, რომლის ბეჭდვითი ორგანო ჟურნალი “Türk Yurdu” (თურქთა სამშობლო) გახდა.

ბალკანური ომების წინ სწორედ ეს ორგანიზაცია იქცა ოსმალთა იმპერიაში ნაციონალური იდეების პროპაგანდის წარმოების ძირითად წყაროდ. 1914 წელს მეჰმედ ზია გოკალფი წერდა: „როდესაც ერი უბედურებას ან სერიოზულ წინააღმდეგობას გადააწყდება, ინდივიდუალობა ქრება და იგი საზოგადოებაში იხსნება. ასეთ დროს თითოეულის სულში მხოლოდ ნაციონალური ერთიანობის იდეა ცოცხლობს. ნაციონალური იდეების გარეშე ერი ქრება, ნაციონალური იდეების მატარებელი ერი კი ყოველთვის აღორძინდება, მაშინაც კი, თუ იგი პოლიტიკურად უკვე მკვდარია“ (propagandahistory.ru). როგორც იერუსალიმის ებრაული უნივერსიტეტის პოლიტიკურ მეცნიერებათა დოქტორი, პროფესორი იაკობ ლანდაუ (Jakob Landau) აღნიშნავს, „თურქული კერის“ ოფიციალურ მიზანს წარმოადგენდა: „ოსმალეთის მოქალაქეთა ეროვნული განათლებისათვის მუშაობის წარმოება, მათი ინტელექტუალური, სოციალური და ცხოვრების ეკონომიკური დონის ამაღლება, თურქული ენისა და ერის სრულყოფა“ (Landau 1995, 41-42).

ამ ამოცანის შესასრულებლად „თურქული კერა“ მთელ ქვეყანაში ახალი ფილიალების გახსნას იწყებს. მალე ასეთი ფილიალები ოსმალთა იმპერიის ყველა ქალაქში, დასახლებასა და დიდ სოფლებში გაჩნდა, აგრეთვე სკოლებსა და საზოგადოებრივ ორგანიზაციებში. თუ 1914 წელს ოსმალთა იმპერიაში 16 „კერა“ არსებობდა, სადაც 3000 წევრი იყო გაერთიანებული, უკვე 1920 წლისათვის მათმა რაოდენობამ 30 ათასს მიაღწია. ამ „კერების“ მუშაობა მოიცავდა საგანმანათლებლო მუშაობის გაშლას, ლიტერატურული საღამოების გამართვას, ლექციების კითხვას, წიგნებისა და სხვადასხვა პუბლიკაციების გამოცემას და მრავალ სხვა ღონისძიებას. ამრიგად, „თურქული კერები“ იმ ახალ ინსტიტუტებად იქცა, რომლებიც უბრალო თურქი ხალხის იდეოლოგიურ ინტერპელაციას უწყობდნენ ხელს. ზუსტად ამ „კერების“ მეშვეობით გააცნობიერეს პირველად თურქებმა თურქული ერთიანობის იდეები, ერთი მხრივ, პანთურქიზმის პრინციპების აღიარებით, და, მეორე მხრივ კი, თავადვე იქცნენ ამ იდეოლოგიის მატარებელ დამოუკიდებელ სუბიექტებად. თავდაპირველად პანთურქიზმი მილიტარისტულად განწყობილი ახალგაზრდული დაჯგუფებების მთავარ იდეოლოგიას წარმოადგენდა. ასე წარმოიქმნა ორგანიზაცია “Türk Gücü” (თურქთა ძალა), რომელიც ახალგაზრდობის ცხოვრების ჯანსაღ წესსა და ფიზიკურ ძალას უწევდა პროპაგანდას. ჟურნალ “Türk Yurdu”-ში დაიბეჭდა სტატია, რომელიც შემდეგი სიტყვებით იწყებოდა: „ჩვენმა ხალხმა უნდა იცოცხლოს! ამისთვის კი თურქებს ძალა სჭირდებათ. სიცოცხლე – ბრძოლაა, ფიზიკური ძალა კი – თვითგადარჩენის საფუძველი“ (propagandahistory.ru).

„თურქული კერების“ გარდა, სხვა პანთურქისტული ორგანიზაციებიც შეიქმნა: თურქული სამეცნიერო საზოგადოება, რომელიც მეცნიერებისა და ხელოვნების აკადემიის ფუნქციებს ასრულებდა, მიზნად კი თურქული საზოგადოების განათლებას ისახავდა; „თურქული სამშობლო“ – სტუდენტური ორგანიზაცია, რომელსაც თავისი ფილიალები ჰქონდა შვეიცარიაში, გერმანიასა და საფრანგეთში. მოგვიანებით იგი „თურქულ კერას“ შეუერთდა. ამ ორგანიზაციების წევრებს წარმოადგენდნენ პანთურქიზმის ისეთი ცნობილი წარმომადგენლები, როგორებიც იყვნენ იუსუფ აქჩურა, აჰმედ ალაევი, ომარ სეიფუტდინი, მეჰმედ ფუათ კეპრულუ, ალი ჰუსეინ-ზადე, მეჰმედ ემინ იურდაკუკლი, ზია გოკალფი და სხვ. თუმცა, აქვე ისიც უნდა აღინიშნოს, რომ ამ ორგანიზაციებს უფრო ელიტარული კლუბების სახე ჰქონდა და ამ წრეში უბრალო ხალხს ძნელად იღებდნენ, ისე, როგორც ეს „თურქული კერების“ პრაქტიკაში იყო მიღებული (Васильева 2012). პანთურქიზმის განვითარებისა და გავრცელების ერთ-ერთ ძირითად მიზეზს მისი პოპულარობა წარმოადგენდა, განსაკუთრებით ახალგაზრდობაში. ამავე დროს, პანთურქიზმის ოსმალთა იმპერიაში შეღწევით აქტიური მუშაობა დაიწყო მისი მომხრეების მოსაზიდად. სწორედ ამიტომაც კეთდებოდა აქცენტები ახალგაზრდობაზე, რადგან პანთურქიზმის იდეოლოგიების უმეტესობა (ა. ჰუსეინ-ზადე, ი. აქჩურა და სხვ.) ოსმალეთის იმპერიის უმაღლეს სასწავლებლებში მუშაობდნენ მასწავლებლებად, სადაც თურქ ახალგაზრდობას პანთურქისტული სულისკვეთებით ზრდიდნენ.

თავის ნაშრომში „Турция и пантуранизм“, ზარევანდი³ აღნიშნავს, რომ „თურქულმა კერებმა“ განსაკუთრებით გაძლიერებული მუშაობა ღვთისმეტყველური ინსტიტუტების – „სოფტების“ სტუდენტებს შორის გაშალეს. ამ პროპაგანდის გამოისობით, „სოფტები“, რომლებიც აბდულ ჰამიდ II-ის მმართველობის დროს პანისლამიზმის თავგადაკლულ დამცველებს წარმოადგენდნენ, ნელ-ნელა პანთურანიზმის იდეოლოგიისაკენ გადაიხარნენ, რომელმაც ამავე „სოფტების“ მეშვეობით გავლენები გაზარდეს სასულიერო მოღვაწეებზე, შემდეგ კი, უბრალო ხალხზეც (Налбандян 1991, 76). ამ წიგნის რედაქტორი ცნობილი რუსი მეცნიერი, იურისტი, ისტორიკოსი და დიპლომატი, რუსეთის საგარეო საქმეთა სამინისტროს დეპარტამენტის დირექტორი, ანდრეი მანდელშტამია,⁴ რომლის ხანგრძლივმა დიპლომატიურმა სამსახურმა ოსმალთა იმპერიაში და მისმა აკადემიურმა ცენზმა მნიშვნელოვნად განაპირობა აღნიშნული წიგნის დიდი წარმატება.

3 ზარევანდი – 1930 წელს პარიზში რუსულ ენაზე გამოცემული წიგნის ინკოგნიტო, სავარაუდოდ, სომეხი ეროვნების ავტორი. წიგნის სათაურია – Турция и Пантуранизм. Введение А. Н. Мандельштама. (Члена института Международного Права). ავტორის შესახებ რედაქციის შენიშვნა – Сама личность Зареванда осталась для редакции неизвестной. К сожалению в самой монографии мы не находим сведения о ее авторе. Ничего не удалось выяснить о Зараванде со слов тех, кто передал этот материал редакции. Однако знакомство с текстом позволяет предположить, что автор – ориенталист, бывший поданный Российской Империи и, вероятно, армянин по национальности. Скорее всего автор после Октябрьской Революции (1917 г.) года вместе с большой эмигрантской волной покинул большевистскую Россию и поселился где-нибудь в Западной Европе, возможно во Франции. На все это свидетельствует в тексте монографии большое количество пассажиров направленных как в защиту армянского сепаратизма в Османской Турции, так и против большевистской России.

4 ანდრეი ნიკოლაევიჩ მანდელშტამი (1869-1949) – რუსი ისტორიკოსი, აღმოსავლეთმცოდნე, იურისტი და სამართალმცოდნე, ოსმალთა იმპერიის სახელმწიფო სამართლის სპეციალისტი, საერთაშორისო ურთიერთობების დოქტორი, პეტროგრადის უნივერსიტეტის საერთაშორისო ურთიერთობების პროფესორი, დიპლომატი, რუსეთის საგარეო საქმეთა სამინისტროს დეპარტამენტის დირექტორი, ნამდვილი სახელმწიფო მრჩეველი. 1898 წლიდან ინიშნება კონსტანტინოპოლში რუსეთის საელჩოს მთავარ დრაგომაანად. 1903 წლიდან – უკსიუბესა და მონასტირში რუსეთის საკონსულოების ხელმძღვანელი. ოქტომბრის ბოლშევიკური გადატრიალების შემდეგ ემიგრაციაშია, ცხოვრობდა ჯერ კონსტანტინოპოლში, შემდეგ პარიზში, სადაც გარდაიცვალა კიდევ 1949 წელს. საბჭოთა ისტორიოგრაფიის მიერ 70 წლის განმავლობაში იგი დავიწყებული იყო, მისი სახელი კი – ამოშლილი ყველა სახის საცნობარო ლიტერატურიდან.

პანთურქიზმის განვითარებაზე დიდი გავლენა მისი იდეოლოგიების პუბლიცისტურ-მა მოღვაწეობამ მოახდინა. პანთურანისმიის გენეზისის პირველი ეტაპი კი, ისმაილ გასპარელის სახელსა და მის მიერ გამოცემულ ჟურნალ „თარჯიმანს“ უკავშირდება, რომელიც თავდაპირველად, 1883 წლიდან, 300-იანი ტირაჟით გამოდიოდა, 1903 წლის ოქტომბრიდან – კვირაში ორჯერ, ხოლო 1912 წლიდან ყოველდღიურად. ცალკეულ შემთხვევებში კონსტანტინოპოლში გამომავალი ჟურნალის ტირაჟი 12-15 ათასს აღწევდა. იაკობ ლანდაუს ცნობით, 1900 წლისათვის ჟურნალ „თარჯიმანის“ ტირაჟმა 6 ათასი ეგზემპლარი შეადგინა (Landau 1995).

ამ მრავალმხრივი და ინტენსიური მუშაობის შედეგად I მსოფლიო ომის წინ პანთურანისმიის იდეოლოგიამ მკვეთრად განსაზღვრული პოლიტიკური ელფერი შეიძინა. „დიდი თურანის“ შექმნის დასახული პროექტი კი I მსოფლიო ომის საწყის ეტაპზე, 1914 წლის შემოდგომაზე გაჟღერდა ოსმალეთის იმპერიის სამხედრო მინისტრის, გენერალ ისმაილ ენვერ ფაშასა და იმპერიის მმართველი იტიჰადისტთა პარტიის სხვა ლიდერების მიერ, როდესაც აღმოსავლეთ ანატოლიაში გაშლილი ოსმალთა მე-3 არმია რუსეთის კავკასიის არმიის წინააღმდეგ შეტევითი ოპერაციის დასაწყებად ემზადებოდა: „ჩვენი ჩართვა მსოფლიო ომში ადასტურებს ჩვენი ნაციონალური იდეალებისადმი ერთგულებას. ჩვენი ერისა და ხალხის იდეალი მოითხოვს მოსკოვიტი მტრების განადგურებას, რათა ჩვენი იმპერიისათვის მოვიპოვოთ ბუნებრივი საზღვრები, რომელშიც ჩვენი რასის ყველა შტო იქნება ჩართული, – აცხადებდა მაშინ იმპერიის სამხედრო მინისტრი (Cox and Eibner 1980, 198).

„დიდი თურანის“ იდეოლოგია და გერმანული ფაქტორი

ნათელია, რომ „დიდი თურანის“ სახელმწიფოებრივ-პოლიტიკური პროექტის რეალიზაცია კავკასიიდან უნდა დაწყებულიყო. მიუხედავად იმისა, რომ კავკასია არანაირად არ განეკუთვნებოდა თურქულ, ან თუნდაც უპირატესად თურქულ რეგიონს, თავისი მნიშვნელოვანი სტრატეგიული მდებარეობის გამო, მან თავიდანვე მიიპყრო პანთურქისტთა და პირადად ენვერ ფაშას ყურადღება. ამ თვალსაზრისით კავკასია „დიდი თურანის“ გეგმის ხერხემალს წარმოადგენდა, რომელსაც შემაერთებელი ხიდის როლი უნდა ეთამაშა ანატოლიასა და ცენტრალურ აზიას შორის. აქედან გამომდინარე, I მსოფლიო ომის დაწყებისთანავე „კავკასიის განთავისუფლებისათვის“ შემუშავებული სამხედრო ოპერაციების გეგმების შედგენა ოსმალთა იმპერიის გენშტაბის პრიორიტეტად დაისახა (Чочиев 2005). მეტად ნიშანდობლივია ის ფაქტიც, რომ ამ მომენტისათვის კავკასიაში გაშლილი ოსმალთა მე-3 არმიის სარდალი, გენერალი აჰმედ იზეთ ფაშა⁵ გადაყენებულ იქნა დაკავებული

5 აჰმედ იზეთ ფაშა (Ahmet İzzet Paşa) (1864-1937) – ალბანური წარმომავლობის ოსმალ სამხედრო და სახელმწიფო მოღვაწე, გენერალი და მარშალი. „ერთიანობისა და პროგრესის“ პარტიის წევრი. თურქეთ-საბერძნეთის, თურქეთ-იტალიის, ბალკანეთის ომებისა და I მსოფლიო ომის მონაწილე. 1887-1890 წლებში ასწავლიდა სტრატეგიასა და ოსმალეთის იმპერიის სამხედრო გეოგრაფიას ომის კოლეჯში. 1894 წლამდე იმყოფებოდა გერმანიაში, მსახურობდა ოსმალთა არმიის მთავარი სამხედრო მრჩევლის, ფელდმარშალ კოლმარ ფონ დერ გოლცის თანამშემედ. საბერძნეთ-თურქეთის ომის პერიოდში იღებს პოლკოვნიკის წოდებას. 1908 წლის „ახალგაზრდა თურქთა“ რევოლუციის შემდეგ ინიშნება ოსმალთა იმპერიის შეიარაღებული ძალების გენერალური შტაბის უფროსად. I მსოფლიო ომის საწყის ეტაპზე სარდალობდა კავკასიის ფრონტზე გაშლილ ოსმალთა მე-3 არმიას. ამ თანამდებობაზე, სარიყამის ოპერაციის წინ, იგი მალევე შეცვალა იმპერიის სამხედრო მინისტრმა, გენერალმა ისმაილ ენვერ ფაშამ. 1916 წლიდან სათავეში უდგება მე-2 არმიას. 1917 წელს ინიშნება ანატოლიის არმიების ჯგუფის სარდალად, რომელშიც მე-3 და მე-2 არმიები გაერთიანდა. I

თანამდებობიდან, სარდლობა კი უშუალოდ იმპერიის სამხედრო მინისტრმა, ისმაილ ენვერ ფაშამ ჩაიბარა.

მალე ამ იდეის არსებობის შესახებ გერმანელი სამხედროებისთვისაც გახდა ცნობილი. პრინსტონის უნივერსიტეტის დოქტორის, ახლო აღმოსავლეთისა და საერთაშორისო ურთიერთობების პრობლემათა მკვლევარის, პროფესორ შუჰნაზ ილმაზის (Suhnaz Yilmaz) მიხედვით, მოგვიანებით, გენერალი ოტო ლიმან ფონ სანდერსი (Otto Liman von Sanders), გერმანიის სამხედრო მისიის ხელმძღვანელი ოსმალეთის იმპერიაში და შეიარაღებული ძალების მთავარი სამხედრო ინსპექტორი, თავის მემუარებში წერდა: „ენვერი კავკასიასთან დაკავშირებით თავისი გეგმების შესახებ მესაუბრებოდა. საუბრის ბოლოს კი გრანდიოზული და მეტად უცნაური იდეა გამანდო. კავკასიის შემდეგ იგი აღმოსავლეთით წასვლას და ავღანეთისა და ინდოეთის დაპყრობას აპირებდა“ (Yilmaz 1999, 47). ენვერ ფაშას მხრიდან თურანული იდეისადმი ერთგულებას გენერალი ფრიდრიხ ფრაიერ კრეს ფონ კრეზენშტაინიცი (Friedrich Freiherr Kressenstein) ადასტურებს, 1918 წლის ივნისიდან გერმანიის საოკუპაციო ჯარების სარდალი და გერმანული დიპლომატიური მისიის ხელმძღვანელი საქართველოს დემოკრატიულ რესპუბლიკაში: „1918 წლის ბოლოს თურქეთში ე. წ. თურანიზმი – რელიგიურ-დინასტიური პანისლამიზმის საპირისპირო, სისხლისა და რასობრივი პრობლემა, რომელიც აქამდე მხოლოდ აკადემიურ ჩარჩოებში მიმდინარეობდა – რეალური პოლიტიკის სტადიაში შევიდა. ეს იყო ენვერ ფაშა, რომელიც დესპოტური იდეების განხორციელების დასაცავად გამოდიოდა. მას სურდა თურქული მოდგმა, რომელიც რასით და სისხლით ერთმანეთთან იყო დაკავშირებული, ასევე პოლიტიკურად დაეკავშირებინა და ადრეული ოსმალეთის მრავალეროვანი სახელმწიფოს საპირისპიროდ, შეექმნა დიდი თურქული ეროვნული სახელმწიფო. მას თვალწინ ედგა ყირიმში, ვოლგისპირეთში, კავკასიაში და რუსულ და სპარსულ აზერბაიჯანში მცხოვრები თათრების და, უპირველეს ყოვლისა, კასპიისა და არალის ზღვებს შორის მცხოვრები თურქულ-თათრული ერების გაერთიანება. გარდა იდეალური მოტივებისა, ენვერი თავისი თურანული იდეების პროპაგანდის დროს, ეჭვგარეშეა, რეალისტური, პრაქტიკული თვალსაზრისითაც ხელმძღვანელობდა“ (Kressenstein 1943, 9).

იგივეს აღნიშნავდა გერმანიის საიმპერატორო ჯარების გენერალური შტაბის უფროსი, გენერალი ერის ლუდენდორფიც⁶ (Erich Friedrich Wilhelm Ludendorff). თავდაპირვე-

მსოფლიო ომის ბოლოს, 1918 წლის 14 ოქტომბერს ინიშნება იმპერიის დიდ ვეზირად. ამავე დროს ასრულებდა საგარეო საქმეთა მინისტრის მოვალეობას. 1918 წლის 30 ოქტომბერს მონაწილეობდა მუდროსის ზავის დადებაში. ესპანური გრიპის მწვავე ფორმით დაავადების გამო მალევე, 1918 წლის 8 ნოემბერს ტოვებს დიდი ვეზირის თანამდებობას და გადის თადარიგში. მოგვიანებით, თურქეთის რესპუბლიკის გამოცხადების შემდეგ, დაადანაშაულეს კავკასიის ფრონტის წარუმატებელი სამხედრო ოპერაციების ხელმძღვანელობაში. გარდაიცვალა 1937 წელს.

6 ერის ფრიდრიხ ვილჰელმ ლუდენდორფი (Erich Friedrich Wilhelm Ludendorff) (1865-1937) – გამოჩენილი გერმანელი სამხედრო და პოლიტიკური მოღვაწე, „ტოტალური ომის“ კონცეფციის ავტორი, გერმანიის საიმპერატორო ჯარების ინფანტერიის გენერალი. I მსოფლიო ომის აქტიური მონაწილე. დაამთავრა კადეტთა სკოლა. სამხედრო სამსახური დაიწყო გენერალურ შტაბში. 1904-1913 წლებში მსახურობდა სამობილიზაციო განყოფილების ოფიცრად. მონაწილეობდა „შლიფენის გეგმის“ დეტალურ დამუშავებაში. 1913 წელს რაინსტაგის სოციალ-დემოკრატიული ფრაქციის დაჟინებული მოთხოვნის შემდეგ მოხსნეს დაკავებული თანამდებობიდან და გადაიყვანეს დივიზიის მე-1 თაურად. I მსოფლიო ომის დასაწყისში დაინიშნა მე-2 არმიის შტაბის უფროსად. იმავე წლის 5 აგვისტოს ინიშნება მე-5 კორპუსის სარდლად, შემდეგ კი მე-14 ბრიგადის მეთაურად, რომლის დროსაც წარმატებით განახორციელა ლიევის ალყა. ორ კვირაში გადაიყვანეს აღმოსავლეთის ფრონტზე, კენიგსბერგთან, მე-8 არმიის შტაბის უფროსად, რომლის სარდლადაც დაინიშნა თადარიგიდან გამოძახებული გენერალ-ფელდმარშალი პაულ ფონ ჰინდენბურგი. მე-8 არმიის მიერ ტანენბერგთან წარმატებით აღსრულებული საფრონტო ოპერაციის შემდეგ ფაქტიურად განადგურდა ორი რუსული, 1-ლი და მე-2 არმიები. ამ გამარჯვების შემდეგ ფელდმარშალ პაულ ფონ ჰინდენბურგსა და გენერალ ერის ლუდენდორფს გერმანიის ეროვნული გმირების წოდებები მიენიჭათ. 1914 წლის ნოემბრიდან ინიშ-

ლად ლუდენდორფი მაინცდამაინც დიდ ინტერესს არ იჩენდა იტიჰადისტთა ჩანაფიქრსა და თურქეთის თურანული გაფართოების პროექტზე, შესაბამისად – არც დაბრკოლებებს ქმნიდა ამისათვის. პირიქით, ამ პროცესების განვითარებიდან იგი გერმანიისათვის გარკვეულ სარგებელსაც მოელოდა. ეს სარგებელი, პირველ რიგში, გერმანული გავლენის სფეროების გაფართოებაში გამოიხატებოდა აღმოსავლეთის მიმართულუბაზე. 1918 წლის 15 მარტს ლუდენდორფი შემდეგი შინაარსის ტელეგრამას უგზავნის კონსტანტინოპოლში გენერალ ჰანს ფონ სექტს⁷ (Hans von Seeckt), ოსმალა იმპერიის გენერალური შტაბის ოფიცერს: „თურქული შენაძენის მთავარი არსი აღმოსავლეთში უნდა ვეძებოთ. აქ მოხერხებული თურქული დიპლომატიისათვის ნიადაგის მოპოვების შესაძლებლობის გვერდით, არსებობს ასევე გავლენის სფეროს შექმნის შანსი ცენტრალურ აზიამდე“ (სახალხო საქმე 1920, 9).

ნება აღმოსავლეთის ფრონტის სარდლობის შტაბის უფროსად, ხოლო 1916 წლის აგვისტოდან – საიმპერატორო ჯარების გენერალური შტაბის უფროსის მოადგილედ, შემდეგ კი – შტაბის უფროსად. გერმანული არმიების მიერ დასავლეთის ფრონტზე 1918 წლის გაზაფხულზე დაწყებული სტრატეგიული შეტევითი ოპერაციის ჩავარდნის შემდეგ, 1918 წლის 26 ოქტომბერს გადის თადარიგში. I მსოფლიო ომის დასრულებისთანავე თავი შეაფარა შვედეთს. 1919 წლის გაზაფხულზე ბრუნდება გერმანიაში და იწყებს პოლიტიკურ საქმიანობას, გამოდის ჰიტლერისა და გერმანიის ნაციონალურ-სოციალისტური მუშათა პარტიის მხარდამჭერად. 1924 წელს ირჩევენ რაიხსტაგის დეპუტატად. 1925 წელს კენჭს იყრიდა გერმანიის საპრეზიდენტო არჩევნებში. არჩევნებში დამარცხებისა და ფელდმარშალ პაულ ფონ ჰინდენბურგის პრეზიდენტად არჩევის შემდეგ, 1925 წლიდან პოლიტიკურ ოპოზიციაში უდგება ადოლფ ჰიტლერის ნაციონალურ-სოციალისტურ მუშათა პარტიასა და ფონ ჰინდენბურგის პოლიტიკურ პლატფორმას. იმავე წელს აარსებს ახალ პოლიტიკურ მოძრაობას „ტანენბერგის კავშირს“. 1928 წელს მიდის დიდი პოლიტიკიდან, თუმცა 1930 წელს აარსებს ახალ რელიგიურ კავშირს „გერმანელი ხალხი“. 1933 წელს გერმანიის ხელისუფლებაში ნაციონალ-სოციალისტების მოსვლის შემდეგ პოლიტიკური გაერთიანებები „ტანენბერგის კავშირი“ და „გერმანელი ხალხი“ აკრძალულად გამოცხადდა. 1935 წელს ჰიტლერმა პირადად მოინახულა ლუდენდორფი და მას III რაიხის გენერალ-ფელდმარშლის წოდება შესთავაზა. ლუდენდორფმა ეს შეთავაზება უარყო და განაცხადა: „ფელდმარშლის წოდებას არ ანიჭებენ, ფელდმარშლებად იბადებიან“. გარდაიცვალა 1937 წელს, ბავარიაში. დაკრძალეს სრული სამხედრო პატივით.

7 ჰანს ფონ სექტი (Hans von Seeckt) (1866-1936) – გერმანელი სამხედრო მოღვაწე, I მსოფლიო ომის აქტიური მონაწილე, რაიჰსვერის სახმელეთო ჯარების სარდალი, გენერალ-ობერსტი (გენერალ-პოლკოვნიკი). 1885 წელს დაამთავრა გიმნაზია და დაიწყო სამხედრო სამსახური გრენადერთა გვარდიულ პოლკში. 1896 წელს ამთავრებს სამხედრო აკადემიას. 1897 წელს ინიშნება მე-3 საარმიო კორპუსის შტაბში. I მსოფლიო ომის წინ ეკავა ამ საარმიო კორპუსის შტაბის უფროსის თანამდებობა. I მსოფლიო ომის დაწყებისთანავე იბრძოდა გენერალ ფონ კლაკის 1-ლი არმიის შემადგენლობაში დასავლეთის ფრონტზე. 1915 წლის მარტიდან ინიშნება აღმოსავლეთის ფრონტზე გენერალ ფონ მაკენზენის მე-11 არმიის შტაბის უფროსად. წარმატებით იბრძოდა სერბიის ფრონტზე, სადაც მისი ხელმძღვანელობით სრულად განადგურდა სერბეთის არმია. 1916 წლის ივნისში ინიშნება ავსტრიის მე-7 არმიის შტაბის უფროსად. 1917 წლის დეკემბრიდან კონსტანტინოპოლშია, სადაც იკავებს ოსმალეთის იმპერიის შეიარაღებული ძალების გენშტაბის უფროსის თანამდებობას I მსოფლიო ომის დასრულებამდე. ოსმალთა იმპერიის დამარცხების შემდეგ, 1918 წლის 4 ნოემბერს ტოვებს კონსტანტინოპოლს და ბრუნდება გერმანიაში. 1919 წლის თებერვლიდან პარიზის სამშვიდობო კონფერენციის გერმანული დელეგაციის წევრია. 1919 წლის ბოლოს ინიშნება ე.წ. „ჯარების ოფისის“ (Truppenamt), ფაქტობრივად კი გენშტაბის უფროსად. 1920 წელს დაინიშნა რესპუბლიკის სახმელეთო ჯარების რაიჰსვერის სარდალად. უდიდესი მუშაობა ჩაატარა ვაიმარის რესპუბლიკის შეიარაღებული ძალების – რაიჰსვერის აღმშენებლობისა და ორგანიზაციის საქმეში. მისი უშუალო ხელმძღვანელობით დამყარდა საბჭოთა რუსეთსა და საბჭოთა კავშირთან ღრმად გასაიდუმლოებული სამხედრო-ტექნიკური კავშირები, რაც გამოიხატებოდა ერთობლივი საომარი თამაშობებისა და წვრთნების ჩატარებაში, ასევე სამხედრო-ტექნოლოგიური სიახლეების დამუშავებასა და დანერგვაში. 1926 წლიდან თადარიგშია. გარდაიცვალა 1936 წელს.

„დიდი თურანის“ შექმნის მეორე პროტაგონისტი, გენერალი ჰალილ ფაშა ქუთი⁸ (Halil Paşa Kut), ასევე სრულად იზიარებდა ენვერ ფაშას იდეებს, თუმცა განსხვავებულად წარმოედგინა ამ იდეების განხორციელების თანმიმდევრობა. გერმანელმა პოლკოვნიკმა, ერნსტ ფარაესენმა, რომელიც ერთ დროს ჰალილ ფაშასთან მსახურობდა, მოგვიანებით „ბერლინერ ტაგებლატში“ თავისი მოგონებები გამოაქვეყნა. აი, რას წერს ხსენებული პოლკოვნიკი, რომლის საგაზეთო სტატია ქართველ სოციალისტ-ფედერალისტთა რევოლუციური პარტიის ბეჭდვითმა ორგანომ, „სახალხო საქმემ“ გადმოიბეჭდა:

„ჰალილ ფაშას უფრო მეტად ეინტერესებოდა აღმოსავლეთის პოლიტიკა, ვიდრე სამხედრო საკითხი. მას წინ მუდამ ედო ინგლისური რუკა, რომელიც ებოვა კუთ ელ ამარის გამარჯვების დროს, გენერალ თავუნშენდის ქალაქებში. კარგი ფრანგული ენით იგი გვიხსნიდა თავისი პანისლამისტური იმპერიის შემდეგ პროგრამას. ლურჯი მელნით ხაზავდა თურანის საზღვრებს, რაც არსებობდა ახალგაზრდა ოსმალთა პოეტების ქმნილებებში, მხოლოდ განხორციელებული უნდა ყოფილიყო იტტიპატელების ხელით.

მისი პროგრამის თანახმად, საჭირო იყო უპირველესად შეერთება ყველა თურქული ხალხებისა. პირველ რიგში უნდა დაპყრობილიყო თურქესტანი, თურქული იმპერიის აკვანი. შემდეგ უნდა კავშირი დაეჭირათ ციმბირელ იაკუტებთან, რომელთაც ჰალილ ფაშა სთვლიდა აღმოსავლეთის ნაპირის ავანგარდად. შემდეგ ამ კავშირში უნდა შეეყვანათ კავკასიის თათრები, რომლებიც თურქებთან ერთი ტომისანი არიან. კავკასიის ეროვნულ უმცირესობათ, რომელთა შორის ყველაზე მნიშვნელოვანი სომხები და ქართველები არიან, უნდა მიეღოთ ქვეშევრდომობა, ან საკუთარი ნებით, ან ძალადობით.

ამის წყალობით, „სომხეთის საკითხი“ მიუახლოვდა თავის გადაჭრას. საკითხის ამ შეუზღვევლებელი გადაწყვეტით სომხობა იულიტებოდა, როგორც ტომი. ქართველებიც იმა-

8 ჰალილ ფაშა ქუთი (Halil Paşa Kut) (1882-1957) – ოსმალთა მხედართმთავარი, გენერალ-ლეიტენანტი (ფერიკი), ოსმალთა იმპერიის სამხედრო და პოლიტიკური მოღვაწე, ენვერ და ნური ფაშების ბიძა. თურქეთ-იტალიის, ბალკანეთისა და I მსოფლიო ომების აქტიური მონაწილე. „ერთიანობისა და პროგრესის“ პარტიის წევრი. 1905 წელს ამთავრებს კონსტანტინოპოლის სამხედრო აკადემიას. მსახურობს მაკედონიაში დისლოცირებულ მე-3 არმიისაში. 1908 წლის „ახალგაზრდა თურქეთა“ რევოლუციის მონაწილე. 1909 წლიდან იგზავნება ირანში ავანტიურული და ძირგამომთხრელი მუშაობისთვის. 1910 წლიდან სათავეში უდგება იმპერიის გვარდიას. ბალკანეთის ომებში მეთაურობს მობილური ჟანდარმერიის ქვედანაყოფებს. I მსოფლიო ომის საწყის ფაზაში კავკასიის ფრონტზე დისლოცირებული მე-3 არმიის დივიზიის მეთაურია. 1915 წლიდან მესოპოტამიის ფრონტის სარდალია. მესოპოტამიიდან გენერალ თავუნშენდის ბრიტანელთა საექსპედიციო ძალების განდევნის შემდეგ, ბაღდადის ვილაიეთის გენერალ-გუბერნატორი და ჯარების სარდალი. 1916 წლიდან მესოპოტამიაში გაშლილი ოსმალთა მე-6 არმიის სარდალი. 1918 წლის 28 ივნისიდან არმიათა ჯგუფი „აღმოსავლეთის“ სარდალი. 1918 წლის აგვისტოდან I მსოფლიო ომის დასრულებამდე ოსმალეთის სახმელეთო ჯარების სარდალი. მუდროსის ზავის დადების შემდეგ ბრიტანელები აპატიმრებენ და ნური ფაშასთან ერთად სვამენ ბათუმის ციხეში. ციხიდან გაქცევის შემდეგ ემხრობა გენერალ მუსტაფა ქემალისა და მისი თანამოაზრეების მიერ ანატოლიაში აგორებულ წინააღმდეგობის ახალ თურქულ მოძრაობას. ინტენსიურ კონტაქტებს ამყარებს რუს ბოლშევიკებთან და წარმოადგენს შემაერთებელ რგოლს გენერალ მუსტაფა ქემალის მიერ ანატოლიაში ორგანიზებულ წინააღმდეგობის მოძრაობასა და ბოლშევიკებს შორის. პირადი და საქმიანი ურთიერთობები ჰქონდა ბოლშევიკთა პარტიის უმაღლეს ემელონებთან, ლენინისა და სტალინის ჩათვლით. მისი მეშვეობით ხდებოდა მოსკოვიდან ქემალისტებისათვის იარაღის, საბრძოლო მასალების, ტექნიკური საშუალებებისა და ოქროს მიწოდება. 1919-1921 წლებში ცხოვრობს ბაქოსა და მოსკოვში, შემდეგ – ბერლინში. ხშირად სტუმრობდა თბილისსაც. წარმოადგენდა ბოლშევიკურ-ქემალისტური სამხედრო-პოლიტიკური ალიანსის ერთ-ერთ ცენტრალურ ფიგურასა და ქემალისტთა განსაკუთრებით მნიშვნელოვანი სამხედრო-პოლიტიკური დავალებების შემსრულებელს. 1920 წლის აპრილ-მაისში მისი უშუალო მონაწილეობითა და დახმარებით შეძლეს მე-11 წითელი არმიის ნაწილებმა აზერბაიჯანის დემოკრატიული რესპუბლიკის გასაბჭოება. ამავე დროს ინარჩუნებს კავშირებს გენერალ ენვერ ფაშასა და ექსიტეპადისტთა სხვა ლიდერებთან. 1922 წელს ჯგერალ ფაშასთან ერთად აქტიურად იყო ჩართული ცენტრალურ აზიის პოლიტიკურ ცხოვრებაში. თურქეთის ქემალისტური რესპუბლიკის გამოცხადების შემდეგ, 1923 წელს დიდი ეროვნული კრების მთავრობის სპეციალური ნებართვის საფუძველზე საცხოვრებლად ბრუნდება თურქეთის რესპუბლიკაში. ამის შემდგომ, ქვეყნის სამხედრო, პოლიტიკურ და საზოგადოებრივ ცხოვრებაში აქტიური მონაწილეობა აღარ მიუღია. ცხოვრობდა კონსტანტინოპოლში. გარდაიცვალა 1957 წელს.

ვე ბედისწერის შიშით მიეშურნენ გერმანელების კალთაში და გერმანიის იმპერიამ ოფიციალურად თავის მფარველობის ქვეშ მიიღო ქართველობა.

ჰალილ ფაშას პროგრამის თანახმად, როცა დრო მოვიდოდა, ქართველები, შემორჩეული თურქებითა და თათრებით, უნდა ჩავარდნილიყვნენ თურქული ძალაუფლების ხელში. ამ პროგრამის განსახორციელებლად გადაამჭრელი ფაქტორი უნდა ყოფილიყო ბათომის აღება, რომელიც გადაეცათ თურქებს ბრესტ-ლიტოვსკის ხელშეკრულების ძალით. თურქულ იმპერიას დიდი გავლენა უნდა მოეხდინა ავღანისტანსა და სპარსეთში. ეგონათ, რომ რადგან ავღანელები სუნიტები არიან, დიდი სიმპატია ექნებოდა ოსმალეთისა. მეფის მემკვიდრე უნდა აღზრდილიყო თურქულ ყაიდაზე.

ოსმალეთის საჭირო მოთხოვნილება იყო აგრეთვე სპარსეთის ყველაზე მდიდარი პროვინციის – აზერბეიჯანის შეერთება. სპარსეთის დანარჩენ ნაწილებს დიდად არ აფასებდა. არაბეთის საკითხში ახალგაზრდა თურქები სახვადასხვა თვალსაზრისზე იდგნენ. იმ დროს, როცა ჰალილ ფაშა იცავდა პანთურქულ თვალსაზრისს, ენვერ ფაშა ხელოვნურად ასრულებდა პანისლამურ როლს. იგი არაბეთს სთვლიდა ხელსაყრელ მასალად მოლაპარაკებების საქმეში. იგი დარწმუნებული იყო, რომ ინგლისი წინააღმდეგობას არ გაუწევდა ოსმალეთს დაეპყრო თურქესტანი, ამის სანაცვლოდ კი შესთავაზებდა ინგლისს არაბეთს, როგორც ხიდს ეგვიპტესა და ინდოეთს შორის.

ამ პროპაგანდისტებს დიდი გავლენა ჰქონდათ კავკასიის გულუბრყვილო მაჰმადიან მთიელებზე, რომლებიც იღებდნენ მათ, როგორც წინასწარმეტყველის წმინდა წარმომადგენლებს. არაბული დიდი იმპერიის აღორძინებას თურქული ხალიფატის ჰეგემონიის ქვეშ და თურქულ-თათრული ტერიტორიების შეერთებას ოსმალეთი უნდა გადაექცია ურყევად დიდ სახელმწიფოდ აზიაში. ამ სახელმწიფოს გავლენა გავრცელდებოდა აფრიკამდე მაჰმადიანების დახმარებით“ (სახალხო საქმე 1920).

ასეა თუ ისე, ფაქტია, რომ, იდეოლოგიური დაპირისპირების თვალსაზრისით, თურანიზმი მხარდაჭერილ იქნა გერმანელი იდეოლოგების მიერ, როგორც პანსლავიზმის საპირწონე და ცარისტული რუსეთის აგრესიული ექსპანსიონისტური პოლიტიკის კარგი გამანეიტრალებელი საშუალება სამხრეთის მიმართულებაზე. და ეს გასაგებიცაა – განსაკუთრებით დიდი ენთუზიაზმით თურანული იდეოლოგია სწორედ ოსმალთა იმპერიის პროგრესულად განწყობილმა სამხედრო ელიტამ აიტაცა. ხოლო პირველი ქვეყანა, რომელმაც დოქტრინალურად დაიწყო პანთურქიზმის პრობლემების დამუშავება, ისევე რუსეთის ცარისტული იმპერია იყო.

მოდერნიზებული ისლამი და ჯადიდიზმი – რუსეთის მუსლიმ რეფორმატორთა იდეოლოგია

თუ რუსეთის ისტორიას გადავხედავთ, დავინახავთ, რომ რუსული სამეფოსა და იმპერიის მუსულმანურ სამყაროში შეღწევა, მთელი სამი საუკუნის განმავლობაში – XVI საუკუნის მეორე ნახევრიდან XIX საუკუნის ბოლომდე მიმდინარეობდა, რომლის შედეგადაც იმპერიის შემადგენლობაში დაახლოებით 18 მილიონი მუსულმანი შევიდა. ეს იყო ძირითადად ვოლგისპირეთის, ყირიმის, შუა აზიისა და კავკასიის მუსულმანი ხალხები. XIX საუკუნის მეორე ნახევრიდან იმპერიულმა იდეოლოგიამ კურსი რუსებთან უცხოტო-

მელ – „ინოროდცებთან“ „დაახლოების“, „შერწყმისა“ და „ერთიანი“ სახელმწიფოს შექმნაზე აიღო. რეალურად ეს იყო საყოველთაო „რუსიფიკაციის“ იდეოლოგია, რომელიც იმპერიის მოსახლეობის ადმინისტრაციულ, სოციალურ და კულტურულ გაერთიანებას, მის სრულ უნიფიკაციას ნიშნავდა. რუსიფიკატორული პოლიტიკის მიზანი იმპერიის არარუსი მოსახლეობის დამორჩილება, იმპერიული რეჟიმისადმი ლოიალობისა და რუსთ ხელმწიფისადმი ერთგულ-ქვეშევრდომული სულისკვეთების მიღწევა-დამკვიდრება იყო. რუსიფიკაცია უცხოტომელთა ეთნიკურად რუსად ქცევაზე მეტად არარუსთა მიერ იმპერიის ფასეულობებისა და ნორმების მიღება-გათავისებებას, იმპერიის პრინციპებისა და ცხოვრების დადგენილი წესებისადმი შეგუებას, მენტალურად რუსობას, „რუსულად ფიქრს, ლაპარაკსა და აზროვნებას“ გულისხმობდა (ჯანელიძე 2013, 143-144).

„ერთიანი რუსეთის“ შექმნის პროექტი იმ დიდ წინააღმდეგობებს აწყდებოდა, რაც რუსეთის იმპერიის ქვეშევრდომთა ეთნიკური, კულტურული და რელიგიური მრავალფეროვნებით იყო გამოწვეული. ამ წინააღმდეგობის გადალახვა უნდა მომხდარიყო „ინოროდცების რუსებთან დაახლოების“ პოლიტიკის გატარებით. მთავარი როლი აქ რუს ხალხს მიეკუთვნა, რომელიც „უცხოტომელთა“ (Иноплеменников) „დამცველი და განმანათლებელი“ უნდა გამხდარიყო, მას ასევე უნდა შეეწყო ხელი „იმპერიის სხვა ნაწილებთან“ კავშირების გამყარებისათვის. ასე მაგალითად, ერთი რუსი მოხელე, 1892 წელს აფხაზეთში რუსების ჩამოსახლების პროცესის შესახებ აღნიშნავდა: „...ჩვენი სახელმწიფოებრივი ამოცანები მოითხოვენ, რომ ეს მხარე არა მარტო სახელით მხოლოდ, არამედ მართლაც იქცეს მალე რუსულ მხარედ, რომ აქ მხარდაჭერილი, გაძლიერებული და დაიმედებული იყოს რუსი კაცი. ვისურვოთ ბატონებო, რომ ეს მოხდეს ჩქარა, რომ მძლავრ რუსულ მუცელში მალე მოიხარშოს მთელი აქაური სხვადასხვა ტომობრივი და სხვადასხვა ეროვანი ნარევი და რომ ეს ცა და ზღვა ნამდვილად რუსული იყოს“ (სონლულაშვილი 2007).

მიუხედავად იმისა, რომ მთელი XIX საუკუნის განმავლობაში რუსეთის იმპერიის თითქმის ყველა არარუს ხალხში ეროვნული მოძრაობის აღმავლობა შეინიშნებოდა, ამ საკითხში მუსლიმანთა მონაწილეობა მაინც უმნიშვნელო იყო. შვეიცარიული წარმომავლობის გერმანელი მეცნიერი, ვენის უნივერსიტეტის აღმოსავლეთ ევროპის ინსტიტუტის დირექტორი, პროფესორი ანდრეას კაპელერი (Andreas Kappeler) თავის მონოგრაფიაში „Russian Empire: A Multi-Ethnic History“, რომელიც ჩეხი მკვლევარის, მიროსლავ გროხის (Miroslav Hroch) სქემას ეყრდნობა (Miroslav 1968), ადასტურებს რომ, რუსეთის იმპერიაში ჩართულ სხვადასხვა ხალხებში ნაციონალური მოძრაობის ხარისხი განსხვავებული იყო. მისი აზრით, 1905 წლამდე მასიურ ნაციონალურ მოძრაობებს ადგილი ჰქონდა პოლონელებში, ფინელებში, ესტონელებში, ლატვიელებში, ლიტველებში, ქართველებსა და სომხებში, მაგრამ არა იმპერიის მუსულმანურ ხალხებში (Kappeler 2000, 180).

გასაგებია, რომ რუსეთის 1905 წლის რევოლუციის ფონზე, სადაც მუსულმანთა აქტივობა ფაქტიურად ნულოვანი იყო, ისინი, ქართველებთან, სომხებთან, პოლონელებთან და ებრაელებთან შედარებით, იმპერიისადმი უფრო ლოიალურ და საიმედო ქვეშევრდომებად მოიაზრებოდნენ. შესაბამისად, ამ მომენტისათვისაც კი, მუსულმანთა საკითხი მმართველ წრეებში დღის წესრიგშიც არ დამდგარა. გარდა ამისა, იმპერიის მმართველი წრეების აზრით, მუსულმანთა „გამოღვიძება“ უფრო ლოკალური ხასიათის მოვლენა იყო და მას მთელ მუსულმანურ მოსახლეობაზე დიდი გავლენა არ უნდა ჰქონოდა. ისინი ფიქრობდნენ, რომ რუსეთის მუსულმანები რელიგიური საკითხებით უფრო იყვნენ დაინტერესებულნი, ვიდ-

რე პოლიტიკურით (Вороньева 1999). მაგრამ მალე აღმოჩნდა, რომ მთლად ასეც არ იყო საქმე. XIX საუკუნის მეორე ნახევრიდან მუსულმანთა ნაწილმა ნელ-ნელა გამოღვიძება დაიწყო და ვოლგისპირელმა თათრებმა ახალი იდეოლოგიის – ჯადიდიზმის პროპაგანდას მიჰყვეს ხელი. მუსულმანთა პოლიტიკური აქტივობის ზრდა მოულოდნელობად იქცა რუსეთის საზოგადოებისათვის, რომელიც თავიდან ინტერესითა და სიმპათიებითაც კი შეხვდა მათ „გამოღვიძებას“.

XIX საუკუნის მეორე ნახევრიდან პირველები, ვინც თათარ ინტელექტუალებს შორის ჯადიდიზმის იდეოლოგიის ჩასახვას მიაქცია ყურადღება, რუსი მისიონერები და თათართა სამასწავლებლო სემინარიების რუსი პედაგოგები იყვნენ. ერთი მხრივ, ისინი თითქოს სკეპტიკურად უყურებდნენ მუსულმანთა მიერ ისლამის მოდერნიზაციის მცდელობას, რადგან თვლიდნენ, რომ ისლამი და პროგრესი არათავსებადი ცნებები იყო, მაგრამ, მეორე მხრივ, ამ მოძრაობაში ისინი ეროვნული იდეების გამოღვიძების წინაპირობას ხედავდნენ, რაც, მათი აზრით, საშიში იქნებოდა იმპერიისათვის. თავის საქმიანობაში მართლმადიდებელი მისიონერები, უწმინდესი სინოდის ინსტრუქციების გარდა, იმპერატორთა განკარგულებებითა და მთავრობის დადგენილებებით ხელმძღვანელობდნენ. წარმართთა, მუსულმანთა თუ ბუდისტთა მართლმადიდებლურ რჯულზე გადმოყვანა მათი გარუსების მიზანს ემსახურებოდა (Департамент законов Государственного совета, 141).

გარდა ნაციონალური მოძრაობებისა, რუსეთის იმპერიულ პოლიტიკაზე ზეგავლენა ევროპაში გავრცელებული ნაციონალური სახელმწიფოების გაჩენის მოდელმა მოახდინა. XIX საუკუნის მეორე ნახევარში იტალიისა და გერმანიის სახელმწიფოების შექმნამ ნათლად აჩვენა ეროვნული იდეის გამაერთიანებელი ძალის მნიშვნელობა. ეს კი, დიდ საფრთხედ იქნა აღქმული რუსული თვითმპყრობელობის მიერ. მიუხედავად ყველაფრისა, პირველ ეტაპზე ამ მოვლენებს რუსული ხელისუფლების დიდი ყურადღება არ მიუქცევია. რუსეთში ძველებურად იყო გავრცელებული სტერეოტიპი მუსულმანური სამყაროს „ჩაკეტილობის“ შესახებ, რომლისთვისაც ეროვნული იდეები უცხო იყო. იმპერიის ხელისუფალნი იმედოვნებდნენ, რომ „თათართა“ ჩართვა „ერთიან“ რუსულ სახელმწიფოში, ე.ი. მათი ასიმილაცია და გარუსება ადვილად მოხდებოდა, საჭირო იყო მხოლოდ მათი მართლმადიდებლებად მოქცევა, მისიონერთა მუშაობის გაძლიერება. თუმცა, რუსეთის მუსულმანური მოსახლეობის კულტურული თავისებურებებიდან გამომდინარე, ეს პროცესები იმპერიისათვის საკმაოდ რთული აღმოჩნდა.

ფაქტია, რომ XIX საუკუნის მეორე ნახევრიდან დაწყებული, ისლამი და მუსულმანური კულტურა რუსული იმპერიული დისკურსის საგანი შეიქმნა. „ისლამური სამყარო“, რომელიც ძირითადად რელიგიური და ევროცენტრისტული თვალსაზრისით განიხილებოდა – „ჩაკეტილ“, „უნდო“ და „ფანატიკურ“ სამყაროდ იქნა აღქმული, მისი იდეოლოგია კი – მტრულ იდეოლოგიადა. ამ თვალსაზრისის მიხედვით, ისლამის დოგმატები არ შეესაბამებოდა სახელმწიფოებრივი იდეოლოგიის ძირითად დოგმატებს და ამავე დროს იმ ევროპული ცივილიზაციის საფუძვლებს ეწინააღმდეგებოდა, რომლის წარმომადგენლაც თვლიდა თავს თავად რუსეთი (Вороньева 1999).

რუსეთის ხელისუფლება მხოლოდ მაშინ დაინტერესდა ამ საკითხით, როდესაც ჯადიდიზმმა თანდათანობით პოლიტიკური ელფერი შეიძინა. უკვე XX საუკუნის დასაწყისში ცხადი გახდა, რომ რუსეთში „რევოლუციური სიტუაცია მომწიფდა“, ამ პროცესებმა კი იმპერიის თითქმის ყველა ხალხისა და ეთნოსის პოლიტიზირებას შეუწყო ხელი. მუსლიმან-

თა ყველაზე მნიშვნელოვან პოლიტიკურ ორგანიზაციად პარტია “Иттифак-аль-муслимин” (მუსლიმანთა კავშირი) ჩამოყალიბდა, რომელიც ჯადიდების ლიბერალური ფრთის წარმომადგენლებმა შექმნეს. პარტიის პროგრამა ერთმანეთს უკავშირებდა კადეტთა პარტიის ლოზუნგებსა და მუსლიმანურ რელიგიურ-კულტურულ მოთხოვნებს. ჩატარებული მუშაობის შედეგად რუსეთის მუსლიმანებმა იმას მიაღწიეს, რომ მათი წარმომადგენლები სახელმწიფო დუმის წევრებადაც აირჩიეს, სადაც ისინი განსაკუთრებულ მუსლიმანურ ფრაქციაში გაერთიანდნენ. ამ ფრაქციის დეპუტაციის იდეოლოგია პარტია “Иттифак-аль-муслимин”-ის პლატფორმას ეყრდნობოდა.

ამ ეტაპზე იმპერიამ ჯადიდი განმანათლებლების მოღვაწეობაზე მეთვალყურეობის გაძლიერება დაისახა მიზნად და იმპერიის უსაფრთხოებისათვის გარკვეული ზომების გატარებაც იქნა მოთხოვნილი. ამ თვალსაზრისით მეტად საინტერესოა თურქესტანის საქმეთა სამმართველოს კანცელარიის უფროსის წერილი შინაგან საქმეთა სამინისტროს. ეს საარქივო დოკუმენტი უზბეკეთის მეცნიერებათა აკადემიის ლიტერატურის ინსტიტუტის უფროსმა მეცნიერ-თანამშრომელმა, შერილ ტურდიევმა მოიპოვა. საქმის ვითარებაში უკეთ გასარკვევად სრულად მოვიყვანთ ამ დოკუმენტის ტექსტს:

“Управляющий Канцелярией Туркестанского. „Секретно”

Министерство Внутренних Дел. Копия

Департамент Полиции. Совершенно секретно

По 3 Делопроизводству. 31 Декабря 1900 года.

№13444.

Господину Губернатору.

Из имеющихся в Департаменте Полиции сведений усматривается, что за последнее время в татарской литературе замечаются совершенно новые веяния, грозящие расшатать весь многовековой уклад жизни свыше 14-ти миллионного мусульманского населения русского государства и дающие возможность предполагать о готовящемся в жизни сего населения серьезном переломе.

Первоначально эти новые веяния проявились в совершенно, повидимому, невинной области нового метода обучения грамоте и вызваны были появлением, изданного в 1884 году Крымским мурзаком Исмаилом Гаспринским, учебника татарской грамоты, составленного по европейской звуковой системе, значительно облегчающей усвоение татарскими детьми татарской и арабской грамоты и сокращающей время обучения. Вскоре, благодаря означенным достоинствам, учебник Гаспринского завоевал себе среди татар все права гражданства, отодвинув на задний план мулл, в руках коих до того времени сосредоточилось обучение всего татарского населения; рядом с этим распространялись и новые прогрессистские веяния, незамедлившие превратиться в целое умственное и общественное движение, отразившееся в татарской литературе рождением двух новых течений: одного, – отстаивающего старые традиции, а другого, – служащего проводником в жизнь русского татарства новых идей прогресса и культуры.

Полемика между сторонниками этих двух течений сразу сильно обострилась и, вместе с тем, приняла национальный, общественный и культурный характер: стародумы магометанства, по большей части, муллы, выступили в защиту старых традиций с такой страстностью,

какую можно объяснить лишь испытываемым ими страхом и смущением перед новым движением, грозящим отнять у них прежние влияние и силу; новометодничество понимается ими как нововерие, угрожающее отпадением от ислама и обращением в неверных, причем они помышляют даже о привлечении на свою сторону администрацию к делу распри с новаторами. Сторонники-же новых веяний в своих сочинениях призывают татарское население России к образованию, к приобретению практических познаний как в области ремесел и промышленности, так и в изучении иностранных языков, дабы оно было культурно и богато. При этом новаторы приглашают своих единоверцев не в единую общеобразовательную школу, т.е. русские гимназии и высшие учебные заведения, а в особые татарские разсадники высшей мудрости, где европейская наука должна сочетаться с кораном и преподаваться на татарском языке. Они указывают на необходимость осмыслить свою веру, очистив ее от суеверий и невежественных толкований мулл и укрепив свою народность, расширяя область применения родного языка в литературной научной и религиозной среде и вообще хлопотать о прогрессе, на почве ислама и тюркской народности.

Ограничатся-ли прогрессисты в своих стремлениях вышеуказанными целями, или же, победив сторонников старых традиций, пойдут далее, предрешить в настоящее время не представляется возможным, как равно нет возможности предугадать какая из двух партий останется победительницей и какие будут, с точки зрения интересов русской государственности, результаты победы. С этой последней точки зрения, старотатарщина, держащаяся старых преданий, составляющих опору их благосостояния, не может быть признана надежной, причем не более надежна и партия прогрессистов, в виду одинакового с мусульманским духовенством отчуждения ее от России. Каковы бы однако ни были результаты торжества той или другой партии, опыт и недавние события в наших средне-Азиатских владениях /Андижанское восстание/ показали, с какой осторожностью и бдительностью следует относиться ко всяким движениям и настроениям в среде мусульманского населения России и насколько важно за-благовременное и возможно полное ознакомление с такими движениями.

Признавая, в виду сего, необходимым всесторонне осветить вышеуказанное начинающееся движение как для выяснения действительного характера и конечных его целей, так и его значение в общегосударственном смысле, Департамент полиции об изложенном имеет честь сообщить Вашему Превосходительству, покорнейше прося Вас, Милостивый Государь, не отказать в распоряжении: о

- 1) выяснении среди мусульманского населения вверенного Вам района лиц, выступающих в татарской литературе в качестве авторов новаторских сочинений;
- 2) собрании подробных сведений об их личности, общественном и имущественном положении, а также связях в мусульманской среде, как равно и о том, где они получили свое образование;
- 3) установлении существует ли связь между сторонниками нового движения и младотурками, и не вдохновляются ли они из Турции, или иного заграничного мусульманского центра; и

- 4) выяснении – где и кем основаны в пределах вверенного Вам района мусульманские школы с преподаванием по новым методам, кто состоит в них преподавателями и под чьим заведованием и контролем такие школы находятся.

О последующем благоволите, Милостивый Государь, уведомить в возможно непродолжительном времени, для доклада Господину Министру Внутренних Дел.

Подлинный за надлежащим подписом.

С подлинным верно: Делопроизводитель /подпись/“ (Турдиев 1998).

მდგომარეობა მკვეთრად იცვლება 1905 წლიდან. ეს მოვლენები რუსეთ-იაპონიის ომისა და 1905-1907 წლების რევოლუციის პერიოდს განეკუთვნება. აქ უკვე აშკარად გამოიკვეთა მუსულმანთა აქტივობის პოლიტიკური მომენტები. აქედან გამომდინარე, მუსულმანებითა და პანისლამიზმის საკითხებით იმპერიის შესაბამისი სამსახურებიც დაინტერესდნენ. ამ იდეოლოგიის მიმართ ინტერესი პირველად პოლიციის დეპარტამენტმა გამოიჩინა, რომელიც პანისლამიზმად ხშირად განიხილავდა მუსულმანთა ყოველგვარ აქტივობას. მიუხედავად იმისა, რომ იმპერიის ადგილობრივი ჟანდარმერიის სამმართველოები დაუღალავად ეძებდნენ პანისლამიზმს რუსეთისა და შუა აზიის მუსულმანებს შორის, როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, იმპერიის სამთავრობო წრეები პანისლამიზმის არსებობის შესაძლებლობას მაინც სკეპტიკურად უყურებდნენ.

ვიატსკის საგუბერნიო ჟანდარმერიის უფროსის მოადგილის პეტერბურგში გაგზავნილ იმდროინდელ მოხსენებაში ნათქვამი იყო: „ტოკიოში გამართულ სრულიად აზიის კონგრესზე გამოცხადდა ლოზუნგი – „აზია აზიელებს“. „ახალგაზრდა თურქებმა“ იმ წამსვე მოიწვიეს თავისი კონგრესი და განაცხადეს, რომ თურქეთმა ენერგიული პანისლამისტური აგიტაცია უნდა დაიწყო იმ ქვეყნებში, რომლებშიც მუსლიმები ცხოვრობენ. სახელდობრ – რუსეთში, სპარსეთში, ინდოეთში, ეგვიპტეში. და არა კულტურულ-საგანმანათლებლო, არამედ წმინდათ საბრძოლო, რისთვისაც უნდა დაიწყო ისლამური ქვეყნების გაერთიანების პროცესი თურქეთის ეგიდით, რომლის მიზანიც იქნება მათთვის საძულველი ქრისტიანი ევროპელების ჩაგვრის უღლის გადაგდება. ამავე კონგრესზე იქნა მიღებული გადაწყვეტილება, რომ კონსტანტინოპოლში მუსლიმური ქვეყნების ყოველწლიური კონგრესები გამართულიყო, სადაც ამ საკითხების განხილვა მოხდებოდა. ყველგან უნდა შექმნილიყო შესაბამისი განყოფილებები, განსაკუთრებით რუსეთში, სპარსეთსა და ინდოეთში. თუ მხედველობაში მივიღებთ იმასაც, რომ მუსლიმურ ჯგუფს რუსეთში რიცხობრივად მესამე ადგილი უკავია ველიკოროსებისა და მალლოროსების შემდეგ, მაშინ ნათლად იკვეთება პანისლამიზმის პროპაგანდის საშიშროება, რომელსაც შეუძლია დაანგრის რუსეთი (Тарасов 2012).

პეტერბურგის საპასუხო ნაბიჯებს პანისლამიზმის იდეების ეთნიკური ნიშნით გახლეჩა წარმოადგენდა. ასე უფრო ადვილად მოხდებოდა საფრთხეებზე მანიპულირება და გართულებული პროცესების მართვა. ასე იბადება თურქიზმისა და პანთურქიზმის იდეოლოგიური მონახაზების წახალისების ტენდენციები, რასაც მომძლავრებული პანისლამიზმის იდეოლოგია უნდა გაენეიტრალებინა. მეფის „ოხრანკის“ იგივე დოკუმენტები გვიჩვენებენ, რომ პეტერბურგის გარკვეული მონაწილეობით თურქიზმის დოქტრინების შემუშავებისა და ამ იდეოლოგიის წახალისებაზე მუშაობა ინტენსიურად დაიწყო, რამაც მნიშვნელოვანი როლი ითამაშა უკვე შემდგომ, ოსმალთა იმპერიაში „ახალგაზრდა თურქთა“ 1908 წლის

რევოლუციაზე. თურქესტანის ოხრანკის ორგანოები დიდ შეშფოთებას გამოთქვამდნენ თათარი, თურქი, აზერბაიჯანელი, სპარსი განმანათლებლების პროგრესული მოღვაწეობის გამო ახალი საგანმანათლებლო დაწესებულებების, ლიტერატურის, თეატრალური ხელოვნების დარგებში. ისინი თვლიდნენ, რომ ყოველივე ეს ხელს უშლიდა რუსულ ზეგავლენასა და რუსეთის ინტერესებს რეგიონში. ასე მაგალითად, ფერდანის სამხედრო საგუბერნატოროს ჩინოვნიკის 1909 წლის 8 ნოემბრით დათარიღებულ ერთ-ერთ საიდუმლო წერილში ხივასა და ბუხარაში მოღვაწე თათარი განმანათლებლების შესახებ, ვკითხულობთ:

„ხივაში, ისევე, როგორც ბუხარაში, თათრები ძალიან ბევრნი არიან. მათ ურგენჩიში ახალი ტიპის ვაჟთა და ქალთა სკოლები გახსნეს. ხივის სახანოს თათრები დიდ პროპაგანდას უწევენ თავიანთ ბეჭდურ გამოცემებს. ხიველი ხალხის ენის სიახლოვე თათრულ ენასთან, საშუალებას აძლევს აქაურ ხალხებს, იკითხონ თათრული გაზეთები. აქ ძალიან გავრცელებულია ორენბურგული გაზეთი “Вақт” (დრო). ამას გარდა, ისინი კითხულობენ თათრულ გაზეთებს, რომლებიც რუსეთშია გამოცემული, ისეთებს, როგორიცაა: “Иттифок” (კავშირი), “Юлдуз” (ვარსკვლავი), აგრეთვე სტამბოლში გამოცემულ გაზეთს – “Вахдат”. ჩემი მოხსენების ბოლოს კიდევ ერთხელ აღვნიშნავ, რომ რუსეთის სახელმწიფო აქამდე არ ზრუნავს ხივის თანამედროვე განვითარებისათვის... ამისათვის ჩვენ იქ უნდა გავხსნათ კარგი „რუსულ-ადგილობრივი სკოლები“ (“русско-туземные школы” – ა. ჩ.). უფრო მნიშვნელოვან ამოცანას კი წარმოადგენს ხივის სახანოში და კერძოდ ურგენჩიში თათართა მუშაობაზე მეთვალყურეობის გაწევა. ახალი ტიპის სკოლების გახსნით, ისინი ძალიან დიდ ზეგავლენას ახდენენ ხიველ ხალხზე“ (Турдиев 1998).

მეორე საიდუმლო მოხსენებით ბარათში, რომელიც 1913 წლით თარიღდება, ჩამოთვლილია უზბეკური და ყაზახური აულების სკოლების ის კონკრეტული თათარი მასწავლებლები, რომლებიც აწარმოებდნენ მუშაობას მუსულმანი მოსახლეობის ეროვნული თვითშეგნების განვითარებისათვის რუსეთის სახელმწიფოს საზიანოდ: „თქვენი უდიდებულესობის ინფორმირებისათვის დამყავს საიდუმლო აგენტურული მონაცემები, რომ რუსეთიდან ჩამოსული თათარი მასწავლებლები ყაზახ და უზბეკ ხალხებში რუსეთის სახელმწიფოს ინტერესების საწინააღმდეგოდ ნამდვილად ასწავლიან ახალი მეთოდებით და მათი შვილების აღზრდას აწარმოებენ პანისლამისტური სულისკვეთებით“ (Турдиев 1998).

საერთო ჯამში, I მსოფლიო ომის დასაწყისისათვის „ოხრანკის“ ანალიტიკურ დასკვნებსა და სადაზვერვო პატაკებში საუბარი იყო პანისლამიზმზე პანთურქიზმის გამარჯვების შესახებ, სადაც ის მოსაზრებებიც გამოითქმებოდა, რომ ძალიან მალე მოსალოდნელი იქნებოდა ოსმალთა იმპერიის დაშლა... რაც რეალურადაც ასრულდა.

გამოყენებული ლიტერატურა

1. გაზეთი „სახალხო საქმე“. ჰალილ ფაშას პროექტები. 03.04.1920. №794.
2. სონღულაშვილი, ავთანდილ. აფხაზი თუ აფსუა? „უნივერსალი“. თბილისი. 2007.
3. ხორავა, ბ. ოდიშ-აფხაზეთის ურთიერთობა XV-XVIII სს. თბილისი. 1996.
[http:// iberiana.wordpress.com/ abkhazia/](http://iberiana.wordpress.com/abkhazia/)
4. ჯანელიძე, ოთარ. ნარკვევები საქართველო-რუსეთის ურთიერთობის ისტორიიდან. რუსული კოლონიალიზმის თავისებურებანი საქართველოში. თბილისი. 2013.
5. Gokalp, Z. Turkish Nationalism and Western Civilization. Selected Essays of Ziya Gokalp. Translated by N. Berkes. N.Y., 1959. S.71-74. pdf .
6. Cox, Caroline and Eibner, John. Ethnic Cleansing in Progress: War in Nagorno Karabakh. The Pincers of Pan Turkism.
<http://sumgait.info/caroline-cox/ethnic-cleansing-in-progress/pincers-of-panturkism.htm>.
7. Landau J. Pan-Turkism: from Irredentism to Cooperation. London, 1995.
8. Soyent Communications. Enver Pasha.
[http://www.nndb.com/ people/705/000113366/](http://www.nndb.com/people/705/000113366/)
9. Stoddard, T. Lothrop. „Pan-Turanism“. The American Political Science Review. Vol. 11, № 1. (1917)
10. Şuhnaz Yilmaz. An Ottoman Warrior Abroad: Enver Pasha as an Expatriate. Middle Eastern Studies. A Frank Cass Journal. ISSN 0026-3206. 1999
11. General der Artillerie Friedrich Freiherr Kress von Kressenstein. Meine Mission im Kaukasus. München. 1943.
12. Hroch, Miroslav. Die Vorkämpfer der nationalen Bewegung bei den Kleinen Völkern Europa. Eine vergleichende Analyse zur gesellschaftlichen Entwicklung der patriotischen Gruppen. Praha, 1968.
13. Hostler, Charles Warren. Turken und Sowjets. Die historische Lage und die politische Bedeutung der Turken und der Turkvolker in der heutigen Welt. Frankfurt/ Main; Berlin, 1960.
14. Onder, Zehra. Die türkische Außenpolitik im Zweiten Weltkrieg. München, 1977.
15. Васильева, Светлана. Влияние Пантуркизма на идеологический процесс в Турецкой республике. 2012.
[http://www.teoria-practica.ru /rus/files/arhiv_zhurnala/2012/3/ politika/ vasilieva.pdf](http://www.teoria-practica.ru/rus/files/arhiv_zhurnala/2012/3/politika/vasilieva.pdf).
16. Воробьева, Елена. Мусульманский вопрос в имперской политике российского самодержавия: вторая половина XIX века – 1917 г. тема диссертации и автореферата по ВАК 07.00.02, Санкт-Петербург. 1999.
[http://www.dissercat.com/content/ musulmanskii – vopros-v-imperskoi-politike-rossiiskogo-samoderzhaviya-vtoraya-polovina-xix-vek#ixzz3Fsr Y9HnI](http://www.dissercat.com/content/musulmanskii-vopros-v-imperskoi-politike-rossiiskogo-samoderzhaviya-vtoraya-polovina-xix-vek#ixzz3FsrY9HnI)
17. Гилязов, Искандер. Тюркизм: становление и развитие (характеристика основных этапов). Казань. 2002.

18. Дергачев, В. Геополитика. Русская геополитическая энциклопедия. 2010 – 2014.
<http://dergachev.ru/Russian-encyclopaedia/03/38.html>
19. Департамент законов Государственного совета. Фонд 797. – Канцелярия обер-прокурора Св. Синода Фонд 796. – Канцелярия Св. Синода.
<http://www.dissercat.com/content/musulmanskii-vopros-v-imperskoi-politike-rossiiskogo-samoderzhaviya-vtoraya-polovina-xix-vek#ixzz3Ft1gxAV8>.
20. Каппелер, Андреас. Россия-многонациональная империя. Возникновение. История. Распад. Перевод. с немецкого С. Червонной. – Москва : Прогресс-Традиция. 2000.
21. Мандельштам, Андрей. Истоки Пантуранизма. «Введение» к книге Зареванда «Турция и пантуранизм». Ереван, 1991.
<http://www.tatar-history.narod.ru/panturanizm.htm>.
22. Налбандян, З. Турция и пантуранизм. Истоки Пантуранизма. „Введение“ к книге Зареванда „Турция и пантуранизм“ Ереван, 1991.
23. Расул-Заде, М. Э. О пантуранизме. Оксфорд, 1985.
24. Ромахина, Мария. Османская империя: национальная пропаганда в Первой мировой войне. 2014
<http://propagandahistory.ru/1931/Osmanskaya-imperiya-natsionalnaya-propaganda-v-Pervoy-mirovoy-voyne/>
25. Султанов, Турсун Чингиз-хан и Чингизиды. Судьба и власть. Москва 2007.
26. Тарасов, Станислав. Мифы о Карабахском конфликте. Сборник статей. Москва. 2012.
27. Турдиев, Шерали. старший Роль России в подавлении джадидского движения. Центральный Государственный Архив Республики Узбекистан: Фонд №1009, Оп.№1, Д. №175, Л. №30,30а, 30аоб., 30б.) СА&СС Press. АВ. Издательский дом. Швеция. 1998
http://www.ca-c.org/journal/13-1998/st_15_turdiev.shtml.
28. Халид, Адиб. Узбекистан: рождение нации. Новое Литературное Обозрение. Неприкосновенный запас. №78 (4/2011).
<http://www.nlobooks.ru/node/1127>.
29. Хечоян, Армен. Гитлер воспринимал Энвера-пашу в качестве примера” – Интервью с Рольфом Хосфельдом. 2010
<http://aniv.ru/archive/18/gitler-vosprinimal-envera-pashu-v-kachestve-primera-intervju-s-rolfom-hosfeldom/>
30. Чочиев, Георгий. Кавказская ориентация в политической деятельности представителей северокавказской диаспоры в Турции в период Первой мировой войны.
<http://www.aheku.org/articles/russian/hist/3645>.
31. Шуховцов В.. Туран. (к вопросу о локализации и содержании топонима).
http://www.tyurk.ru/file5_6.shtm.
32. Эхо веков. «Очаги» являются проводниками идеи неопантюркизма...»
http://www.archive.gov.tatarstan.ru/magazine/go/anonymous/main/?path=mg:/numbers/1996_3_4/03/03_2/.